

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN  
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 599

Title Nirṇaya Sindhya



CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

*Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara*

No. : 599 Subject : Dharma śāstra

Title : Nirnaya sindhu

Author : Hamabikara Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 8.4" by 4.9" Extent : 52 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks :



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तं ॥ विद्या  
 ज्ञानं वायुव्रतं तिस्रमाजं बशस्विनं वंदे ॥ १ ॥ अस्मी सहायकं कल्पद्रुत  
 रंजितगोकुलं ॥ बर्हापीडं धनश्यामं महः किंचिदुपास्यते ॥ २ ॥ वेदाद्यध्या  
 र्हायै माया मातुषरूपिणं ॥ पितामहं गुरुं वंदे नृनारायणकृतं ॥ ३ ॥  
 यत्पादसंस्मृतिः सर्वमंजुलप्रतिभुमेता ॥ तान्न नदुरा मल्लसारव्यान  
 तातचरणेषु मया ॥ ४ ॥ सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्वयं ॥ यन्नदी  
 सोदरामं बाष्पमारव्या नैमिसादरां ॥ ५ ॥ किंचिमाधवपादाकुले जंबूठ  
 तविग्रहं ॥ न्यायां संभ्रातं नृदिवाकरमुपास्यते ॥ ६ ॥ हेमाद्रिमाधव  
 मते प्रविचार्य सम्यगाजो न्यतत्त्वमथ तीर्थं तां परं ॥ श्रीरामलक्ष्मण  
 नयः कमलाकरायः काले मयामतिविनिर्लया मातनोति ॥ ७ ॥ संति य  
 दपि विद्वांसस्तन्निबंधाश्च कोटिशः ॥ तथाप्यमुष्य वेदगुणं केचिद्विशु  
 भीरते ॥ ८ ॥ तत्र सांख्यपतः कालः षोढा ॥ अद्य यन्नमस्तु मांसः पक्षो दि  
 वस इति ॥ तत्राद्यो माधवमते पंचधा ॥ सावनः सौरश्चांशे नाहोत्रो वा

शिवः

१

हपत्य इति ॥ गुरोर्मध्यमराशिनो गेन बार्हस्पत्यः ॥ स च ज्योतिःशस्त्रे प्रसि  
 द्धः ॥ हेमाद्रिस्त्वत्ययोर्धर्मशस्त्रे तु पयोगास्ति प्रएव विधा आह ॥ तत्र बह्म  
 मालैः सावनादि द्वादशमासे स्तनद्वयं ॥ मलमासे तु षष्ठिदिनात्मक एको मा  
 स इति द्वादशमासत्वमविकृतं ॥ तथा च व्यासः ॥ षष्ठांशुदिवसे मांसः कथितो  
 बाहुरायणैरिति ॥ तत्र चांशे बः षष्ठिनेदः ॥ तदाह गर्गः ॥ प्रन्नवो विनवः शुक्रः  
 प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ॥ अंगिराः श्रीमुखो नावो युवाधातेश्वरस्तथा ॥ १ ॥ ब्रह्मधा  
 न्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा ॥ चित्रनाभः सुनाभश्च तारणः पाथिवो  
 व्ययः ॥ २ ॥ सर्वज्ञः सर्वधारी च विरोधी विलतः खरः ॥ नंदनो विजयश्चैकज  
 यो मन्मथः पुंरौ ॥ ३ ॥ हेमलेखो विलंबोऽथ विकारी शर्वरीध्रवः ॥ अन्नदो  
 ननः क्रोधी विशाखस्तु परान्नवो ॥ ४ ॥ अंगः कीलकः सौम्यः साधारणविरो  
 धस्तथा ॥ परिधावी प्रमादी च आनंदो राहसो नलः ॥ ५ ॥ पिंगलः कालयुक्तश्च  
 सिद्धाचो रौद्रः मती ॥ उडनी रुधिरांजरी रक्ताक्षः क्रोधनः क्षय इति ॥ ६ ॥ य  
 दपि ज्योतिषे गुरोर्मध्यमराशिनो गेन प्रन्नवादीनां मासादौ प्रवृत्तिरुक्तः



तथापि प्रज्ञावादीनां चांद्रत्वमप्यस्ति॥ चांद्राणां प्रज्ञावादीनां पंचकेपंचकेयु  
 इतिमाधवोक्तेः॥ तेन चांद्रप्रज्ञावादिः चैत्रे सिते प्रवर्तते॥ बाहस्पत्यस्तु माघादौ  
 तयोर्विनिर्गोप्योतिर्निबंधे ब्रह्मसिद्धांते॥ व्यावहारिकसंज्ञायं कालः सत्यो  
 दिकर्मसु॥ योज्यः सर्वत्र तत्रापि जेवोवानमदोत्तरे॥ आष्टिजिह्वा॥ स्मरे सर्वत्र  
 कर्मदौ चांद्रसांवसरं सदा॥ नान्ययस्मादसरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तितेति॥ अ  
 यनं तु सौररुद्रितयात्मकं॥ सौररुद्रितयं प्रदिष्टमयनं मितिरीपिकोक्तेः॥ त  
 तद्विविधं॥ दक्षिणसुतरं चेति॥ कर्कसंक्रांतिर्दक्षिणं मकरं त्यं॥ अनयोर्विनिर्गो  
 गमाहमदनरत्रे सत्यत्रतः॥ देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठादशुखे रवौ॥ दक्षिणाशा  
 सुखे उवन्नतफलमवाप्नुयात्॥ वैष्णवसः॥ मातृजैरववाराहनरसिंहत्रि  
 विंशमा॥ महिषासुरहंश्च स्थाप्या वेदक्षिणायने॥ अत्र च वैश्वं अथर्धेन तु  
 दक्षिणायन एवेति नियमः॥ शर्ववचने दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया शिव  
 देवविशेषे प्रतिप्रसवमात्रात्॥ रत्नमालायां॥ गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठा विवा  
 हचौलव्रतवधश्च॥ सौम्यायने कर्मधुनं विधेयं मज्जितं तत्र बहुदक्षिणैति॥ २  
 भस्मापवादः॥ काशीखंडे॥ सदा हतयुगं चास्तु सदा चास्तु तेरायणं॥ सदा महा  
 वे २

दयश्चास्तु काश्यां निवसतां सतां॥ इत्ययनं॥ रुद्रमोस हयात्मा॥ मज्जमासे तु  
 मास हयात्मक एको मास स्तेन मास हयात्मक म विरुद्धं॥ स देधा चांद्रः सौरश्च॥  
 चैत्रारंभो वसंतादिश्चांद्रः॥ मीनारंभो मेषारंभो वा सौरश्च॥ मीनमेषयोर्मेष उ  
 षयोर्वविसंत इति बौधायनोक्तेः॥ अनयोर्विनिर्गो गमाह त्रिकांडमंडनः॥ यो  
 स ५ तस्मात् क्रियाः सर्वाः कुर्याच्चंद्रमंडुषु॥ तदनावेतु सौररुद्रित्योतिर्विदो  
 मतं॥ सद्य विधोपिषो जा॥ वसंतो ग्रीष्मो वर्षाः शरदमंतः शिशिर इति॥ इति  
 रुद्रः॥ मासश्च उह्य॥ सावनः सौरश्चांद्रो नाह न इति॥ त्रिंशद्दिनः सावनः॥  
 अर्कसंक्रांतेः संक्रांत्यवधिः सौरः॥ सौरमासप्रसंगात्संक्रांतिनिर्णय उच्य  
 ते॥ तत्र शर्वतोपि परतोपि संक्रमां सुण्यकालघटिकास्तु षोडशोत्तिसामा  
 न्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः॥ विशेषस्तु च तो॥ अत्र मामकाः संप्रहस्योकाः॥  
 प्राग्गृह्णद्दशशर्वतः षड्वनिस्तद्वत्पराः शर्वतस्त्रिंशत्षोडशशर्वतोथ प  
 रतः पूर्वापराः स्फुटशः॥ शर्वः षोडशचोत्तराकुडुबः पश्चात्तववराः पुन  
 र्शर्वः षोडशचोत्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेषादितः॥ अस्यार्थः॥ मेषे प्राग्गृह्ण  
 दशघटिकाः पुण्यकालः॥ चषे शर्वः षोडशः॥ मिथुने पराः षोडशः॥ कर्के



बस्तिंशत्ता॥सिंहेष्टर्वाःषोडश॥कन्यायांपराःषोडश॥ज्यायांपराःषोडश॥  
 उच्चिकेष्टर्वाःषोडश॥धनुषिपराःषोडश॥मकरेष्टर्वाःषोडश॥इदं च  
 माद्रिमतेनेक्तं॥माधवमतेत्त्रपराविंशतिः॥अथः॥कुंजेष्वर्वाःषोडश॥म  
 नेपराःषोडशेति॥याप्यनराड्यतमा मयोक्ता सायंनेवे सा यदि सापिष्टर्वा॥  
 पूवडियोक्तायदिसावितातेसाप्यनरात्रिनिषेधतःस्यात्॥अर्वाकनिशी  
 थाद्यदिसंक्रमःस्यात्पूर्वकिं पुण्यं परतः परेकिं॥आसन्नयामद्वयमेव पुण्यं  
 निशीथमध्वेडदिनद्वयं स्यात्॥कर्केष्वेवेवमिति क्वाचहेमाद्रिस्त्रिस्थित  
 थापराकः॥रुषःप्रदोषे यदि वार्द्धरात्रे परेकिं पुण्यं त्वय कर्कटश्चेत्॥प्रभात  
 काले यदि वानिशीथे पूर्वकिं पुण्यं त्वय माधवार्यः॥अत्र मूलवचनानि मा  
 धवापराकहेमाद्रिष्ट्यानि॥सर्वसुसंक्रांतिपुदानविशेषहेमाद्रौ  
 दानकांजेउक्तः॥विश्वामित्रः॥मेषसंक्रमणे जानोर्मेघदानं महाफलं॥उ  
 षसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च॥वस्त्रान्नपानदानानि मियुने विहिता  
 निच॥घृतधेनुप्रदानं च कर्कटे पिविषिष्यते॥ससुवर्णं च दानं सिंह  
 पिविहितं सदा॥कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च॥ज्याप्रवेशे ति

शिवः

३

जानां गोरसानामपीष्टदं॥अन्नकीचलितेनानौरीपदानं महाफलं॥अन्नकीचधिकः  
 धनुःप्रवेशे वस्त्राणां दानानां च महाफलं॥रुषप्रवेशे दानं महाफलं॥दानमग्नेस्तथैव च॥  
 कुंजप्रवेशे दानं गवां बुधरास्य चामीनप्रवेशे स्नानानां मातृनामपि चोत्तममिति॥  
 अत्रोपवासमारुहेमाद्रवापस्तंबः॥अयने विपुले चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः॥स्नात्वा यस्त्वं  
 चयं ज्ञानुं सर्वकामफलं ननेत्॥अशक्तो तु वृद्धवसिष्ठः॥अयने संक्रमे चैव ग्रहणे चंद्र  
 सूर्ययोः॥अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥अत्रोपवासः संक्रांतिदिने दाना  
 दिभुपुण्यकां नदिने इत्याचार्यचूडामणिः॥विधिना घृतपुण्यकां नदिने एव नय  
 मिति वृद्धः॥इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्तविषयं॥आदित्ये रुतिसंक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः  
 उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणां गृहिणां तथेति जैमिनिवचनात्॥अत्र आशुतं हेमाद्रौ  
 विष्णुधर्मः॥आहुसंक्रमणे जानोः प्रज्ञास्तं एधि वीपते॥अपराकं पिविक्तुः॥आदित्य  
 संक्रमणं विशेषणाय नद्वयं॥जन्मभूम्यदयश्चापतांस्तु आहुकांता नैकाम्याना  
 हप्रजापतिरिति॥हादशादिदिनैरवागयनां प्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तुमयनग्रहणं॥  
 अन्यथा संक्रमेण सिद्धेयं न ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यपराकः॥हेमाद्रवापि गालवः॥अय  
 नां शकनुयेन काले नैव स्फुटं न वेत्ताद्यगककारिके सूर्ये याम्योदगयने सति॥तदा



संक्रांतिकालेस्फुटकाविष्णुपदादय इति॥ अयनां शक्यतिरूपे संक्रांतिकाले विष्णु  
पदादयः प्रवर्तन्ते। तेन तत्पुण्यं पुण्यकांशोपलक्षणं॥ नातोः संक्रांतिनो गच्छेन्निक  
ध्यामिक इति ज्योतिः प्रकाशे च ज्येष्ठपरागणनात्॥ अयनव्यतिरिक्ता सुदृशसु  
संक्रांतिपुरात्रोस्नानाद्विदितकार्यं॥ अस्मिन् संक्रमणे पुण्यमहः सन् प्रकीर्ति  
ते॥ रात्रौ संक्रमणं नानोर्दिनाई स्नानदानयोः॥ अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् अधाह्नस्यो  
परिक्रिया॥ कर्द्धं संक्रमणे चोद्धुमुदयात्प्रहरद्वयं॥ पूर्णे चैव र्द्धरात्रे दुयदा संक्रम  
तेरविः॥ प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्तामकरकर्कटाविति वृद्धवसिष्ठादिवचनै  
रहः पुण्यत्वोक्ता॥ रात्रौ संक्रमणे नानोर्दिवा कर्णकृतक्रिया॥ पूर्वस्मात्परतो वा  
पि प्रत्यासन्नस्य तत्फलमिति वसिष्ठदर्शनादयत्रात्रोस्नानादिनिषेधप्रतीतिः॥  
नियान्तु॥ विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठा कुरुजन्मसु॥ तथोपरागपातादौ स्नाने दाने  
निशाशुतेति॥ राहुदर्शने संक्रांतौ विवाहादयवृद्धिः॥ स्नानदानादिकं कुरु नि  
शिकाम्यव्रतेषु चेत्यादीनि विष्णुगोत्रिलादिवचनानि तानि मकरकर्कसंक्रांति  
विषयाणि मुक्तामकरकर्कटाविति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तत्वादिति  
हृद्देमादिमाधवादयः॥ वस्तुतस्तु प्राणुक्तवचननतयोर्दिनद्वयपुण्यत्वा

३ भादपतेन

शिवः

॥ ४ ॥

बंधेनारदः॥ त्याज्याः सूर्यस्य संक्रांतेः पूर्वतः परतस्तथा॥ विवाहादिषु कार्येषु ना  
अः षोडशषोडशा॥ एतत्पुण्यं कालोपलक्षणं॥ नातोः संक्रांतिनो गच्छेन्निक  
ध्यामिक इति ज्योतिः प्रकाशे च ज्येष्ठपरागणनात्॥ अयनव्यतिरिक्ता सुदृशसु  
संक्रांतिपुरात्रोस्नानाद्विदितकार्यं॥ अस्मिन् संक्रमणे पुण्यमहः सन् प्रकीर्ति  
ते॥ रात्रौ संक्रमणं नानोर्दिनाई स्नानदानयोः॥ अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् अधाह्नस्यो  
परिक्रिया॥ कर्द्धं संक्रमणे चोद्धुमुदयात्प्रहरद्वयं॥ पूर्णे चैव र्द्धरात्रे दुयदा संक्रम  
तेरविः॥ प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्तामकरकर्कटाविति वृद्धवसिष्ठादिवचनै  
रहः पुण्यत्वोक्ता॥ रात्रौ संक्रमणे नानोर्दिवा कर्णकृतक्रिया॥ पूर्वस्मात्परतो वा  
पि प्रत्यासन्नस्य तत्फलमिति वसिष्ठदर्शनादयत्रात्रोस्नानादिनिषेधप्रतीतिः॥  
नियान्तु॥ विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठा कुरुजन्मसु॥ तथोपरागपातादौ स्नाने दाने  
निशाशुतेति॥ राहुदर्शने संक्रांतौ विवाहादयवृद्धिः॥ स्नानदानादिकं कुरु नि  
शिकाम्यव्रतेषु चेत्यादीनि विष्णुगोत्रिलादिवचनानि तानि मकरकर्कसंक्रांति  
विषयाणि मुक्तामकरकर्कटाविति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तत्वादिति  
हृद्देमादिमाधवादयः॥ वस्तुतस्तु प्राणुक्तवचननतयोर्दिनद्वयपुण्यत्वा



देवपुत्रासां नमः करकं यो रपिस्तानंदानं परेह नीत्यादि निरहपुत्र्यलोके ॥  
 अहः पुण्यत्वात्पुण्यत्वाकल्पनिषेधस्य च प्रत्यक्षरात्रिविधिना बाधा सर्वसंज्ञा  
 तिष्ठरात्रावनुष्ठानविकल्पः ॥ स च देशा चाराद्यवतिष्ठत इति युक्तः पंथाः ॥ अथ  
 नयोक्तवक्तव्यो विशेषः ॥ आचरणमात्रे च वक्ष्यते ॥ ज्योतिर्निर्वंशे गगः ॥ यस्य जन्म  
 हमासाधरविसंक्रमणं न वेत्ति ॥ तन्मासात्त्यंतरे तस्य वैरक्षे शधनद्वयाः ॥ त  
 गरसरोरुहपत्रैरुजनी सिद्धाय लोभसंशुक्लैः ॥ स्नानं जन्महर्गते रविसंक्रमणे  
 नृणां शुभं ॥ हेमाद्रौ ॥ अग्निचेद्रात्रियुग्मं स्याद्रात्रौ चेद्वासरद्वयं ॥ संक्रांतिः  
 पहिली ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥ यत्तु गौडाः ॥ संक्रांत्यां पक्षयोरेते द्वादश्यां श्राद्ध  
 वासरो ॥ सायं संध्यां न कुर्वीत कर्तव्यं पितृहानवेदितिकर्मपि देशिन्यां व्यासोक्तैः ॥  
 सायंकाले संध्या निषेधमाहुस्तन्निर्मलं ॥ अन्यच्च ब्रह्मवक्तव्यं विस्तरनीते नो  
 च्यते ॥ ॥ इति संक्रांतिनियमः ॥ ॥ पक्षयुगजश्चात्रोमासः ॥ स देवाः ॥ शुक्ल  
 द्वादश्यां तः ॥ अस्मादिहृदि मांतश्च ॥ तथान्वत्रिकां उमंडनः ॥ चां प्रोपि सुकप  
 हादिहृदि तस्मादिर्वेति च विधेयत्वाद्देशान्ते देन तद्यवस्था माह ॥ अक्षपद्मादि  
 कं मासं नांगीकुर्वीत केचन ॥ ये पीड्येति न तेषामपीष्टा विंध्यस्य दक्षिण इति ॥

शिवः

५

विंध्यदहिणे श्रुत्वादि निषेधादुत्तरतो हयोरन्यनुज्ञागम्यते ॥ तत्रापि शुक्लदिर्मुखः ॥ अ  
 क्कादिर्मुखः ॥ शास्त्रेषु चैव शुक्लप्रतिपद्येव चां संवत्सरारंभोक्तेः ॥ तदुक्तं दीपिकायां ॥  
 चां प्रोक्ष्य मधुशुक्लप्रतिपदं न इति ॥ न हिये अस्मादिमन्यंते ते पांसं वत्सरारंभो भिद्य  
 ते ॥ अतः शुक्लदिर्मुखः ॥ अस्मादिना मलमासासं न वा ॥ चंद्रस्य सर्वतस्तत्र भोगे न ना  
 चोमासः ॥ सावनादीनां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धांते ॥ अमावास्यापरिधिर्नोमासः स्या  
 द्वादश्यास्तु संक्रांतिर्पोर्णमासी ॥ अतः चैव नृपवैश्ययोः ॥ अत्र ब्राह्मणादीनां वचनांतरे  
 ण यत्र कर्मविशेषे वसंते ब्राह्मणे जीनादधीतेत्यादिवत् मास उक्तस्तत्रेदं शांतिवत्मात्रं  
 नियम्यते ननु सर्वकर्मसु दर्शांतरवति ॥ वृष्ट्या धृत्य सौ नरेहीषादिनिधननियमवधि  
 धिना घवात् ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषविधेः सावनादीनां मासे विशदं नु  
 नोमादिपरत्वापत्तेरिति गुरुचरणाः ॥ ज्योतिर्गगः ॥ सोरोमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावना  
 स्मृतः ॥ आदिके पित्रुकार्ये च चां प्रोमासः प्रशस्यते ॥ स पक्षयुगः ॥ विवाहव्रतयज्ञेषु सौरमा  
 नं प्रशस्यते ॥ पार्वते त्वष्टकाश्चां प्रमिष्टं तथा चिके ॥ स्मृत्यंतरे एकादिशुविवाहादौ  
 श्रणादौ सौरमासः ॥ ज्योतिर्गगः ॥ आयुर्दयविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियातयो ॥ सावने नैव  
 कर्तव्या श्रद्धां चाप्यपासना ॥ विष्णुधर्मो ॥ नाहं सत्राण्ययनानि चैदोमासे न कुर्वति



नगणत्मेनेति। ब्राह्मेतिथिठयेनुष्ठानादित्रतेष्टादिमेवच। विवाहादौ चसे  
 रादिमासं सत्येविनिर्दिशेत्॥ ॥ अथ मलमासः॥ ॥ तत्रैकसंक्रांतिरहितः सितदि  
 श्चांशो मलमासः। एकसंक्रांतिरहित्यमसंक्रांतत्वेन संक्रांतिद्वयत्वेन च नवतीति म  
 लमासो द्वेधा। अधिकमासः सयमासश्चेति। तदुक्तं काठकण्ट्ये। यस्मिन्मासे न संक्रांतिः  
 संक्रांतिद्वयमेव वा। मलमासः सविज्ञेयो मासः स्यात्तु च यो दश इति। सत्यव्रतोपि राशि  
 द्वयं यत्र मासे संक्रमेत्तदिवाकर। नाधिमासो न वेदेष मलमासस्तु केवलमिति। अधि  
 कमासस्य कालनियममाह वसिष्ठः॥ द्वात्रिंशदिनैर्मसिर्दिनैः षोडशभिस्तथा। घटि  
 कानां च नुक्तेण पतत्यधिकमासकः। एतच्च सावनादिमानेन संनवार्यं ननु नियमायं।  
 अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासानंतरं हस्तपक्षनियमेन शुक्लादित्वं नंगा  
 शेः। तेन न्यूनधिककाले मलमासपातेऽपि न दोषः। अतएवोक्तं माधवीये। मासे त्रिंश  
 मे न वेदिति॥ हयस्यापि ज्योतिःशास्त्रे॥ असंक्रांतमासो धिमासः स्फुटं स्यात्तद्विसंक्रांति  
 मासः स्यात्तु कदाचित् सयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्ये धिमासद्वय  
 चा एकः स्यात्तत्वं परतश्चैक इत्यधिमासद्वयं भवतीत्यर्थः। अत्र विशेषमाह जाबालिः॥  
 मासद्वयोऽष्टमध्ये तु संक्रांतिर्नयदा न वेत्। प्राक्तनस्तत्र पूर्वस्यादधिमासस्तथोत्तर इति।

शिवः

॥ ६ ॥

उत्तर एव कालाधिकं नष्टवस्मिन्नित्यर्थः॥ यत्तु ब्रह्मसिद्धांतो॥ चैत्राद्वर्द्धनाधि  
 मासः परतस्त्वधिको न वेत्। यच्च ज्योतिःसिद्धांतो॥ धृक्कन्यागतसूर्ये यश्चैके  
 वाथ धानिनि। मकरवायुके नैवानाधिमासो विधीयते॥ तत्र हयश्वर्वा व्याधि  
 कमासस्य कालाधिक्यनिषेधार्थं॥ नत्वधिकमात्रस्य॥ दृशानां फाल्गुनादीनां  
 प्रायोमाघस्य च केचित्। नष्टुं सकृत् नवतीत्येष शास्त्रविनिश्चय इति। हेमाद्रौ  
 विष्णुधर्मविरोधात्। मलमासे ष्टकादिनिषेधानुपपत्तेश्च। मकरवायुके नैवे  
 ति दृष्टांतार्थं॥ प्राश्यतावात्। हयमासगमनकाल उक्तः सिद्धांतशिरोमणे॥ ग  
 तोऽत्रिंशदिनैर्मितेशाककालेतिथी। शैर्न विषयथांगाहसूर्यैः। गजाग्रान्ति  
 मिस्तथा प्रायशोर्ध्वं वेदं वर्षैः कचिज्जो कुत्रिश्च॥ अथ यश्चत्वारः॥ अत्र यः  
 सप्त॥ नंदा नवा॥ एतेषां प्रातिलोम्येन पाते॥ १७४॥ तैर्मिते वर्षे कश्चित् सयमा  
 सः श्वर्वात इत्यर्थः॥ तिथयः पंचदशा। दशाः एका दशा॥ १११५॥ एवं मिते याते  
 कश्चिन्मवश्यतीत्यर्थः॥ अगद्विंशत्पक्षयः १२ एकत्र १२५६ गजाग्रान्ति ७ अत्रि  
 ३५ १ एकत्र १३७५ कश्चिद्वेशः ४५५ १ एकत्र १४१ गावः ६५ १ एकत्र १६१ एतैर्मि  
 ते वर्षे याते कश्चिन्मविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ अथ मलमासे कार्यकार्यनिरूप्यते॥



तत्रहावालिः॥नित्यनैमित्तिकेक्यथाश्रद्धं कर्त्तव्यमिति चे॥तिथिर्ननुत्रवा  
 रोक्तकाम्येनैवकदाचन॥अयंचकाम्यनिषेधश्चास्त्वसमाप्तिविषयः॥अस्य  
 र्थनामयेमासान्ततु ममसंमतः॥व्रतानांचैवयज्ञानामारंभश्चसमापनमि  
 तितेनैवाक्तत्वात्॥अस्योत्राधिमासाइत्यर्थः॥तत्रमंडलंतपतेरबेरिति  
 चनात्॥कारीयादेःकाम्यस्यत्वारंतसमाप्तीतवतएवेत्यादिरन्यत्रविस्तरः॥का  
 रकण्टपि॥मलेनन्यातिं कुर्यान्नित्यांनैमित्तिकीक्रियामिति॥तानिनैमित्तिकी  
 कादीनिदीपिकायामुक्तानि॥यन्नैमित्तिकमग्निनष्टुलुगतायाधानमन्वांसु  
 वासंस्कारादिविलोपनेसतिपुनःप्रोक्तंप्रतिष्ठादिकमिति॥गत्यंतस्युक्तं  
 सोमादिहेयमेवा॥तत्रकर्त्तव्यान्कृतानिकालादरे॥द्वादशाहसंपिंडांतं कर्म  
 हणजन्मनोः॥सीमतेषुसर्वेऽष्टावेतोजातकर्मच॥रोगेशांतिरलन्येचये  
 र्गेशाद्व्रतानिचा॥प्रायश्चित्तनिमित्तस्यतथाष्टवपरत्रच॥अबोदकंनम  
 चादिमहालययुगादिषु॥मन्वादिषुयद्दानंदानंदेनोदेनंचयत्॥तिलजो  
 हरिण्यानांसंधोपासनयोःक्रिया॥पर्वहोमश्चाग्रयणमग्निरिष्टिश्चप  
 र्वोत्त॥आष्टदशैष्यहरहः॥आष्टसूनादिमासिकं॥मलिक्रवान्यमासेषुम

च

शिवः

9

तानांश्राद्धमादिकं॥श्राद्धंउपूर्वदृष्टेष्टुतीर्थेचैवयुगादिषु॥नित्याग्निहोत्रहोम  
 श्चदेवतातिथिर्जन्म॥स्नानंचस्नानविधिनाप्यनन्यापेयवर्जनं॥तर्पणं  
 वानिमित्तस्यनित्यत्वादुत्तरचेति॥एतौषुसर्वसीमंतो॥एतच्चगर्ताधानाद्य  
 न्नप्राशनांतसंस्कारोपलक्षणं॥तदुक्तंदीपिकार्यो॥गर्ताधानमूखंचबोलवि  
 धितःप्राजातयागंविना॥अष्टेष्टाग्रयणंजंष्टुपुनः॥आयामधानंगयोस्ती  
 र्थेदुहोययोश्चपिच्यमधिकेमास्येवमाद्याचरेदिति॥अलन्ययोगेअर्द्धेदय  
 मप्रकाशेकाम्यान्यपिब्रतादीनिकायणीत्यर्थः॥हर्वपरत्रमलेष्टुदेचेत्यर्थः॥म  
 हालयशब्दनमघान्नयोदृष्ट्यचतेइतिमाधवः॥दशश्राद्धंमलेपिकार्यं॥य  
 त्कथंष्टंग॥संवसरातिरेकेणमासेयःस्यामलिक्रवः॥तस्मिन्त्रयोदशेश्राद्धं  
 नक्त्यादिंदुसंक्षयइति॥तत्काम्यदशश्राद्धविषयं॥काम्येनैवकदाचनेतिवच  
 नात्॥दशैवकाम्यश्राद्धं॥कन्यांकन्यावेदिनश्चेत्यादिनायाज्ञकमेनोक्तं॥नित्यं  
 उमलेपितवत्येवा॥दशैष्यहरहः॥आष्टदानंचप्रतिवासरां॥गोवृत्तिलहिरण्या  
 नांमासेपिस्यामलिक्रवेइतिमासेकैरितिहेमाद्र्यादयः॥दिवादासीयेपि॥  
 अनिंदुरिंदुशणचिहरिवारोबुधाष्टमी॥नाधिमासेपरित्याज्याःसीमंताना



शनेशिशोरिति॥ अनेन्दुर्दर्शः॥ द्विविधमप्यमाश्रयं न कार्यमिति त्वपरार्कः॥ त  
 त्रयद्विहितं कर्म उत्तरेमासिकारयेदित्युक्तेः॥ षष्ठा उद्विग्नैरिति शुद्धमासकरणे  
 पिशाचार्थोपपत्तेर्दर्शश्चाहं मलेन कार्यमिति प्राचीनगोत्रः॥ शुलपाणिश्च॥ स  
 वसरप्रदीपेपि॥ एकराशिस्तितेसूर्येयदादर्शद्वयं न वेत्ति॥ दर्शश्चाहं तदाहो स्या  
 त्परत्रमलिष्कचो॥ अत्रापि प्राग्ब्रह्मवस्था॥ यद्यपि कालादशेसिर्वावर्षिकं मास  
 द्वये कार्यमित्युक्तं॥ तथापि हेमाद्रिमाधवापराकारिमतावप्रथमवर्षिकं मल  
 मासे द्वितीयादिकं शुद्धमास एव कार्यः॥ असंक्रांतेपि कर्तव्यमादिकं प्रथमं द्वि  
 जे॥ तथैव मासिकं श्राद्धं संपिंडीकरणं तथेतिहारीतोक्तेः॥ आदिकं प्रथमं यस्या  
 तत्कुर्वीतमलिष्कचो॥ चउर्दर्शोऽसंप्राप्तेऽकवीतपुनरादिकमिति स्मृत्यंतरे  
 केच॥ पुनरादिकं द्वितीयादिवावर्षिकं त्रयोदशमासेतीते चउर्दर्शाद्यदिनेक्य  
 दित्यर्थः॥ यत्सत्यं तत्र॥ वर्षे वर्षे उय श्राद्धं मातापित्रोर्मतेहनि॥ मलमासेन  
 कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति॥ तत्तद्वितीयादिवावर्षिकविषयः॥ आदिकं प्रथमं  
 यस्यातत्कुर्वीतमलिष्कच इति पूवेक्तिवचनात् तानेन द्वितीयादिशुद्धमास एव॥  
 षष्ठीचंद्रोदयेदिवोदासीयेमदनपारिजातेचैवं॥ मलमासमृतानां उयदा

शिवः  
 ८

स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यः॥ यथापैत्रीनसिः॥ मलमासे मृतानां उश्राद्धं य  
 त्प्रतिवसरं॥ मलमासेपि कर्तव्यं नान्येषां उकथं चनेति॥ यत्तु कथं वसिष्ठः॥ श्रा  
 द्दीयाहनि संप्राप्ते अधिमासे न वेद्यदि॥ मासद्वयेपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न सुखाति॥  
 यच्च व्यासः॥ उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोत्तरे रिति॥ तन्मासिकादिविष  
 यं॥ योगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकं॥ मन्वादिकं तैर्षिकं च कुर्यान्मासद्व  
 येपि चेति स्मृतिचंद्रिकोक्तेः॥ तैर्षिकं तीर्थश्राद्धं॥ तच्च मासद्वयेपि कार्यमिति  
 सुलीसेतौ नृदाः॥ केचिहु॥ प्रतिमासं मृतानां श्राद्धं यत्प्रति वसरं॥ मन्वादौ च  
 युगादौ च तन्मासोक्तयोरपीति मरीचिवचनात्॥ वर्षे वर्षे उय श्राद्धं मातापित्रो  
 र्मतेहनि॥ मासद्वयेपि तत्कुर्वीत व्याघ्रस्य वचनं यथेति गालवोक्तेः प्रत्यादि  
 कं मासद्वये कार्यमित्याहुः॥ तत्तु च॥ प्रतिमासं मृतानां हेक्रियमाणं मासिकं प्रति  
 संवसरं क्रियमाणं कल्यादिश्राद्धमिति मरीचिवचनो मदनरत्नाकरे व्याख्याता  
 त्॥ गालवीयस्य च मासद्वयात्मके द्वायमास इति माधवेन व्याख्यातात्॥ य  
 च केचिदुक्तं॥ प्रथमादिकं मासद्वये कार्यः॥ आदिकं प्रथमं यस्यातत्कुर्वीतम  
 लिष्कचो॥ त्रयोदशमासे संप्राप्तेऽकवीतपुनरादिकमिति यमोक्तेरिति॥ तदपि



चिंत्यं॥ पुनरावृत्तिं कादिद्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे तीते चतुर्दशे कथ्यते॥ अन्यथा  
 सांवसरं न वेदते श्राद्धं तत्र मृतो हनीति पौर्णमासीति विरोधः स्यादिति हेमाद्रौ॥ पु  
 ष्या चंद्रोदये च॥ एतेन न वेदते किंचिच्छाब्दे पिंडवैय्यादि वेत्यनेन न दृष्ट्याख्या  
 मानात्तावात्परास्ता॥ पूर्वव्याख्यायां च हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानं॥ यद  
 पिनिर्णयामृतो॥ पूर्वोक्तकालादश्विनवचनामलमासे श्राद्धदिनस्य बंध्यत्व  
 निरासार्थं पिंडुदेशेन ब्राह्मणान् नो जयित्वा शुद्धमासे पिंडुश्राद्धं कुर्यात्॥  
 पिंडुवर्जमसंक्रांते संक्रांतौ पिंडुसंयुतं॥ प्रतिसंवसरश्राद्धमेवं मासद्वये  
 पिचैति कृष्णपराशरोक्तं रिति॥ तदपि चिंत्यं॥ पूर्वोक्तवचनस्य हय पूर्वना व्यधि  
 कमासविषयत्वात्॥ तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तं॥ तदाह सत्यतपाः॥ एक ए  
 व यदा मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः॥ मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासे पिशस्यत इति॥  
 मासद्वयगतं पूर्वासंक्रांतगतं हयगतं च॥ मलमासे हयमासे॥ अपिशब्दात्  
 पूर्वव्याधिमासे चेति हेमाद्रिः॥ दीपिकापि॥ तस्यावसंययिमासको यदि न वेत्त  
 त्रत्यसांवसरं तस्मिन् शुद्धतया हयं च वचनात्कुयद्वयोः कोविदशति॥ काला  
 दर्शयेत द्विषय एवेत्यलंबकुना॥ मलमासे वज्यान्फक्तानि कालादर्शो॥ अनित्य

शिवः  
 ५

मनिमित्तं च दानं च महशदिकं॥ अग्राधानाधरा श्वतीर्षया त्रामरेहर्णा॥  
 देवारा मतडागादिप्रतिष्ठायां जौ बंधनं॥ आश्रमस्वीकृतिः काम्यबोधोसर्गश्च  
 निःक्रमः॥ राजानिषेकः प्रथमश्च शकर्मत्रतानि च॥ अन्नप्राशनमारुतोगृ  
 हाणं च प्रवेशनं॥ स्नानं विवाहेनामातिपन्नं देवमहोसवः॥ व्रतारुतसमा  
 णी च काम्यकाम्यं च पाप्मनां॥ प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत्॥ च  
 पाकर्मसर्जनं च पवित्रदमनार्पणं॥ अवरोहश्च हेमंतः सर्पाणां बलिरष्टकाः॥  
 श्रानस्य बहिसि विष्णोः शयनं परिवर्तनं॥ दुर्गे प्रस्थापनोक्तानि धनोक्तानि च  
 वज्रिणः॥ पूर्वत्र प्रतिषिद्धानि परत्रान्यच्च दैविकमिति॥ अत्र मलवचनानि  
 हेमाद्रिमाधवादिभ्यो ज्ञेयानि॥ हयमासं मृतानां प्रत्यावृत्तिं विशेषो हेमाद्रौ  
 ॥ तिथ्यर्धे प्रथमो पूर्वो द्वितीयेर्धतयोत्तरः॥ मासाविति बुधैश्चिंत्यो हयमास  
 स्य मध्यगो॥ दिवा रासीयो॥ यात्रोऽसवच्च देवादिशयं दिव्यमेव च॥ मलमासे  
 न केवीन्यासस्य वचनयथा॥ अयं निर्णयः हयमासपि ज्ञेयः॥ रविसं  
 क्रमहीने श्रावज्यावर्ज्यविधिः स्मृतः॥ स एव तु द्विसंक्रांतौ मलमासे फदी



रित इति काठकण्डोक्तेः॥ आदिकवर्षपिनेपितेयं॥ यत्नमलमासेवज्य  
 मुक्तंतुक्रुषुवरस्तादिष्वपि ज्ञेयं॥ तदाहवहस्पतिः॥ बालेवायदिवावृद्ध  
 केचास्तेगतेपुरौ॥ मलमास इवेतानि वज्रयेदेव दर्शनमिति॥ तथा॥ अनादि  
 देवतां दृष्टुं च स्मर्तुं नष्टागं वा॥ मलमासेप्यनोवृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत्॥  
 आवृत्ततीर्थे शेषानावमात्रं ननु फलमिति वाचस्पतिमिश्राः॥ तत्रा॥ असति वा  
 धके फलहेतुत्वाहतेः॥ लक्ष्मोपि॥ नीचस्तेवकसंस्तेयति चरणगतं बालवृद्धा  
 स्तेगवासन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णविधस्त्वदीहा॥ मौं जी वंधो ग  
 नानां प्रतियमन विधिर्वास्ते देवप्रतिष्ठा कर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नाच्चिदशपतिगुरौ  
 सिंहराशिस्थिते चेति॥ दीहायागदीहा आगमदीहा च॥ तथा॥ उद्यानचूडा व्र  
 तबंधदीहा विवाहयात्रा च वधप्रवेशः॥ तजगत्कृपत्रिदशप्रतिष्ठा वृहस्पतौ  
 सिंहगते न कुयात्॥ दिवोदासीया गुरुर्वादिष्वेगुरौ सिंह नष्टुक्रे मलिक्रवे॥ ण  
 हकर्मव्रतं यात्रां मनसापि न चिंतयेत्॥ अस्यापवादस्तत्रैव ज्ञात्वा॥ मुंडनं च शिवः  
 पवासं च गौतम्यां सिंहगे रवौ॥ कन्यागते तुलसायां ननु तत्रैव वासिनां॥ तथा॥ १०  
 आद्यासागौतमीगंगा द्वितीया ज्ञात्वा स्मृता॥ सर्वतीर्थफलं स्नानाज्जोतम्यां सि

हजेगुरौ॥ संहिताप्रदीपे॥ स्यात्सधसरात्रं गुरुशुक्रयोश्च बालत्वमक्षां दशकं च  
 वाच्यं॥ वृद्धैः सितेभ्यो वृद्धौ शिशुत्वे शस्तोयतस्तावुपचीयमानाविति॥ वसि  
 ष्ठा॥ अतिचारुते जीवे वज्रयेत्तदनंतरं॥ व्रतो द्वाहादिकायेषु अष्टविंशति वा  
 सरानां॥ बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धांते॥ रविणा सतिरन्येषां ग्रहाणां सस्तमु  
 च्यते॥ ततो वक्रवार्धके प्रोक्तं मूर्ध्नि बाल्यं प्रकीर्तितं॥ बाल्यादिपरिमाणं वृत्तशतं॥  
 बालशुक्रोदिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चादक्षां त्रितयमुदितः पक्षमैश्यां क  
 मेणा॥ जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमन्यैः शिशुतौ वृद्धौ प्रोक्तोदिवसदशकं चा  
 परेः सप्तरात्रं॥ पश्चिमत उदये दशदिना निबालः॥ अस्ते पंचदिना निवृद्धः॥ श  
 र्वतो दिनत्रयं बालः॥ पक्षे च वृद्ध इत्यर्थः॥ जीवो गुरुः॥ अन्यत्र त्वन्यथोक्तं॥ प्राक्  
 पश्चादुदितः शुक्रः पंचसप्तदिनं शिशुः॥ विपरीते तु वृद्धत्वं तद्वदेव गुरोरपि॥ ए  
 षाच पक्षाणां व्यवस्थामाह मिहिरः॥ बहवो दर्शिताः कालाये बाल्ये वार्धकेपि वा॥  
 ग्राह्यास्तत्राधिकः शेषा देशे न द्वादतापदीति॥ देशे न द्वा मदनरभोगाण्यः॥ शुक्रो  
 गुरुः प्राक् च पराक् च बालो विध्ये दशावतिष्ठ सप्तरात्रं॥ वंशे शुक्रेण शुचिपु  
 च पंचदेशे च शेषे त्रिदिनं वदंतीति॥ अस्तादिरपवादः काशी खंडे॥ न ग्रहास्तौ



दयत्ततो दोषो विश्वेश्वरालये ॥ त्रिस्तुली सेतौ वायवीये गोदा वर्यं गयायां च श्रीशै  
 लप्रहण द्वये ॥ सुरा सुरगुरुणा च मोक्षदाणेन विद्यते ॥ ग्रहण द्वये तन्निमित्तं क  
 ऋत्तत्रया त्रादनादा विद्यते ॥ तदाह त्रिस्तुली सेतौ लज्ज ॥ उपपन्नवशी तलना  
 नुनान्वारहो दये वै कपिलारव्यषष्ठां ॥ सुरा सुरगुणास्तमये पितृयया त्राविधिः स  
 क्रम एव शस्तः ॥ इत्यलं ब्रह्मना ॥ मलमासं च तत्र विशेषो उक्तो हेमाद्रौ पात्रो ॥ अधि  
 मासेषु संप्राप्तेषु संपिपुतानि च ॥ त्रयस्त्रिंशदृष्टपानिदातव्या निदिने दिने ॥ सा  
 ज्यानिगुडमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तमा ॥ अधिमासेषु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देव  
 ता ॥ उद्दिश्याष्टपदानेन पृथ्वीदानफलं लभते ॥ त्रयस्त्रिंशदृष्टपानं कास्यपात्रे  
 निधाय च ॥ सद्यस्तं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ विस्तुरूपी सहस्रांशुः सर्व  
 पापप्रणाशनः ॥ अष्टपाने प्रदानेन मम पापव्यपो हन्तु ॥ नारायणजगद्बीजतास्कर  
 रप्रतिरूपक ॥ त्रतेनानेन पुत्राश्च संपदं चात्रिबर्द्धय ॥ यस्य हस्ते गदा चक्रा सुशो  
 यस्य वाहनं ॥ शंखः करतले यस्य समे विस्तुः प्रसीदतु ॥ कलाकाष्ठादिरूपेण निम  
 षष्ठिकादिना ॥ यो वंचयति नृतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥ कुरुहेतुमयं देशः  
 कालः पर्वद्विजो हरिः ॥ पृथ्वीसममिदं दानं ग्रहाण पुरुषोत्तम ॥ मलानां च विशुद्धयर्थं

शिवः  
 ११

पापप्रशमनाय च ॥ पुत्रपौत्रात्रिबर्द्धयंतवदास्यामि तास्कर ॥ मंत्रेणानेन यो  
 दद्यात्त्रयस्त्रिंशदृष्टपकानां प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादि संपदं इति ॥ ॥  
 इति श्रीकमलाकरनन्देन निर्णयसिंधौ दयमासमलमास निर्णयः ॥ ॥  
 पक्षनिर्णयस्तु ॥ देवसुरव्यशुक्लपक्षः श्रमः पित्र्ये विशिष्यत इति माधवे नो  
 क्तः ॥ अथ तिथि निर्णयः ॥ तत्र तिथिर्द्विधा शुद्धा विद्धा च ॥ दिने तिथ्यंतरं संब  
 धरहिता शुद्धा तत्र हिता विद्धा ॥ तत्र शुद्धायामसंदेहा विद्वान् निर्णयते ॥ तत्र सामा  
 न्यतो वेधमाह माधवीये पौर्णमासी ॥ पक्षद्वये पितृययास्ति थिंश्वर्तितयोत्तरां ॥  
 त्रिभिर्भुक्तैर्विध्यंति सामान्योयं विधिः स्मृतः ॥ हेमाद्रिमदनरत्नादौ उद्दिमु  
 क्तौ पक्षः ॥ उदिते देवतं नानोपि च ॥ स्तमिते रवौ ॥ द्विमुक्तौ त्रैरक्षसा  
 तिथिर्हव्यकव्ययोरिति विस्तुधर्मोक्तेः ॥ द्विमुक्तौ च चतुर्कल्पः द्विमुक्तौ पि  
 कर्तव्यायातिथिर्द्विगामिनी तिदहेण पिशब्दोक्तेः ॥ अथ च वेधः प्रातरेव सायं  
 उत्रिमुक्तौ वेध एव ॥ यांति थिं समुप्राप्य यात्यस्तं पश्चिमीपतिः ॥ सा तिथि  
 स्तदिने प्राक्ता त्रिमुक्तौ वयान्तवेदित्वांशोक्तेः ॥ दीपिकापि ॥ त्रिमुक्तौ त्रिणां  
 सकला सायं इति ॥ यानि उ ॥ व्रतोपवासस्नानादौ घटिके कापि यान्तवेत् ॥



उदये सा तिथिः शीघ्राविपरीता बुधैः कइत्यादीनि स्कांदादि वचना नितानि वैश्या  
नराधिकरणन्यायेन अवयवस्तुत्या त्रिमुक्तं प्रशंसा पराणि ॥ तिथि विशेषे वैश्याः  
विशेषः स्कांदा ॥ नागो द्वादशनाडी त्रिपदिकूपं च दशति स्थया ॥ चतुः द्वादशनाडी त्रि  
द्विषयं त्तरं तिथिं ॥ अयं चोपवासातिरिक्त विषय इति वद्यते ॥ इति वैश्याः ॥ तत्र  
सर्वातिथिर्देहः कर्मकालव्यापिनी सैव ग्राह्या ॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्काल  
व्यापिनी तिथिः ॥ तथा कर्मणिके वीत कालसकृद्दीनकारणं मिति विबुधमोक्षे ॥ दिन  
व्येतद्यासा वव्याप्तौ वैकदेशव्याप्तौ वा युग्मवाक्या निर्णयः ॥ तस्य पूर्वावाधेनोप  
पत्तेः ॥ युग्मवाक्यं तु ॥ युग्माग्रियुगं नृता नाषणमुन्योर्वसुरंभ्रयोः ॥ रुद्रेण द्वादशी यु  
क्ता च द्वादश्या च हरिमा ॥ प्रतिपद्यमा वास्या तिथ्यो युग्मं महाफलं ॥ एतच्च स्तं  
महादोषं हन्ति सु पुण्यं पुरा त्तमिति ॥ अत्र रं धांताः शब्दा द्वितीयादि नवम्ये तति  
थिवाचकाः ॥ रुद्र एकादशी ॥ द्वितीया तृतीया युता सा च द्वितीया युते तिस्रस्य युग्मा  
नीत्यर्थः ॥ इदं च युक्तपक्षे ॥ अमा प्रतिपद्युगस्य हरिमायाश्च तत्रैव सत्त्वादिति  
इतिकेचित् ॥ तत्त्वं त्वमा प्रतिपद्युग्मा ह्यस्य पक्षे लिङ्गात्पक्षे द्वयपरमिदं ॥ तत्र  
द्विषयवाक्यैः तस्मै तिथि विशेषोद्यते ॥ दशमी तृत्तया एवमुच्यते ॥ संज्ञा

शिवः  
१२

द्वादशमी कायामिश्रिता पूर्वया येवेति ॥ संज्ञेयं कपक्षे ॥ त्रयोदशी तु बुधमं नोक्ता ॥  
त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशी सहिता मुने इति ॥ तस्य पक्षे त्वापस्तंबः ॥ प्रतिपस द्वि  
तीयास्या द्वितीया प्रतिपद्युता ॥ चंद्रार्थं संयुता या च सा तृतीया च फलप्रदा ॥ पं  
चमी च प्रकर्तव्या पञ्चायुक्ता च नारदा ॥ तस्य पक्षे एमी नैव तस्य पक्षे चंद्रार्थः ॥ इ  
ष्विषा प्रकर्तव्या परविधाने केचित् ॥ दशमी च प्रकर्तव्या सङ्गा द्विजसत्तमा ॥  
षष्ठ्यष्टमी अमा वास्या तस्य पक्षे त्रयोदशी ॥ एताः परयुताः स्रज्याः पराः पूर्वेषां संयु  
ता इति ॥ यस्तु व्याघ्रः ॥ खवेदपस्यारिं सा त्रिविधं तिथि लक्षणं ॥ खवेदपे परो  
षज्यो हिंसा स्यात्खर्वका नि कीति ॥ खर्वः साम्यं ॥ दपो वृद्धिः तयोः परा ॥ हिंसा ह्ययस्त  
त्र पूर्वत्यर्थः ॥ एतच्च अदि विषयः ॥ द्वितीयादिषु युग्मानां श्रुत्यतानियमा हि ॥ ए  
कादिष्टादि वृक्षादोक्ता स कृष्णादि चोदनेति व्यासोक्तेः ॥ नियमादिषु ब्रतदाना  
दि देवकर्मसु ॥ एकादिष्टादिति ये वृक्षादिवित्यर्थः ॥ कर्मकालव्याप्त्या वा बुध  
मोपक्रमकाले वग्राह्या ॥ कर्मोपक्रमकालो वक्तुं तिथि शीघ्रानयुग्मा हर  
इति दीपिकोक्तेः ॥ या नि ॥ यो तिथिं समनुप्राप्य च द्ययति तत्रास्करः ॥ सतिथिः  
सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्त्रिव्यादी नितानि त्रिमुक्तं हि स्तुतिरिति शनि



यशोदी ॥ ॥ अथैकनक्तं ॥ ॥ तत्कालं प्राप्ते ॥ मध्याह्न्यापि नी प्रात्या एकनक्तं  
 कृतमदातिथिरिति ॥ मध्याह्न्यपंचधा विनक्तं दिनत्वं तीयांशः ॥ तेन यद्यपि द्वाद  
 शदंडानंतरं प्राप्यते ॥ तथापि दिनाह्नसमये तीते लुप्यते नियमेन यत् ॥ एकनक्तं  
 मिति प्रोक्तं मतस्तस्या द्विवेव ही तिकां दोक्तेः ॥ षोडशसमदशदंडो मुख्यकालः ॥  
 ही पिकायां तु ॥ मध्याह्न्यादत्यदले त्रिनागदिवसे स्यादेकनक्तमिति ॥ ततः सूर्योदया  
 स्तपर्यंतं गौणः ॥ द्विवेव ही त्यस्य वेद्यप्यपि तत्परत्वात् ॥ अत्र सर्वे ध्यो निःप  
 रं धरुनये ध्यो निः सदनता वंशव्याप्तिस्तत्रापि साम्यं वैषम्यं चेति षट्पक्षाः ॥ त  
 त्राद्ययोरसंदेह एव ॥ तृतीये उशर्वे ध्यो गौण मुख्यव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्वोक्तिमाधवः ॥ यु  
 ग्मवाक्यानिर्णय इति हेमाद्रिः ॥ चतुर्थे पक्षे पूर्ववत् ॥ गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् ॥ वैष  
 म्येणांशव्याप्तौ व्याधिका साप्राप्तेति ॥ साम्ये पूर्ववत् ॥ अयंचत्वरं नैकनक्तं निर्णयः ॥  
 अन्यां गे उपवासप्रतिनिधौ तदनुसारेण निर्णयः ॥ ॥ अथ नक्तं निर्णयः ॥ ॥  
 तच्च दिना नशानशर्वशत्रिने जने ॥ तत्र प्रदोषव्यापिनी प्रात्यातिथिर्नक्तं तत्र सदे शिवः  
 तिवसोक्तेः ॥ प्रदोषस्तु ॥ त्रिमुहूर्तप्रदोषः स्यात्तानावस्तंगते सति ॥ नक्तं तत्र प्र  
 कर्तव्यमिति शास्त्राविनिश्चय इति मदनरत्ने व्यासोक्तेः ॥ तत्रापि त्रिदंडोत्तरं कार्यं ॥ १३

सायंसंध्याविघटिका अस्तादुपरि नास्वत इति कां दोक्तेर्दंडत्रयस्य संध्यात्वात् तत्र चत्वार  
 रीमानिकर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् ॥ आहारं मैथुनं निशं स्वाध्यायं च चतुर्थकमिति मा  
 र्कंडेयनभोजननिषेधात् ॥ मुरुर्त्ते नं दिनं नक्तं प्रवदं हि मनीषिणः ॥ नक्षत्रदर्शनान्न  
 कृतमहमयोगाधिपेति माधवीश न विधेयं केच ॥ गौडास्तु ॥ प्रदोषोक्तमया हर्षद्विघटिका  
 द्वयमिथ त इति वसोक्तः प्रदोषः ॥ संध्या च दिनरात्रौः संधो मुरुर्त्ते ॥ अहस्तिमया संध्या  
 यत्की नतानंतरं कायावत्तजः परितः निवशां प्रानोरहोदययावदिति वर ॥ ॥ रित्या  
 ॥ तन्ना ॥ अस्मसंध्यावंदनानध्यायादिपरत्वात् ॥ अतएव चतुर्वेदमुत्तमस्य संध्यात्वमुक्तं  
 विज्ञाने घरेण यच्च मदनरत्ने ॥ नक्तस्य वैधत्वात् प्रागप्राशभोजनगोचराय निषेध इत्युक्तं ॥  
 तन्ना विधेर्निषेधाविरोधात् ॥ अन्यथा कपिज्जानित्यत्र त्रिभ्योः धिकानां हि सनेन स्या  
 त् ॥ सायंकालेन कंतु दिनद्वये प्रदोषास्पृशेत्तयं ॥ अतया त्वपरत्र स्यादस्तादवग्य  
 तो हि सेति जावा निवचनात् ॥ प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विधानं कं विधीयते ॥ आत्मनो हि  
 गुणाश्रयामंदी भवति नास्मरोत नक्तं नक्तमिच्छा न नक्तं निशि भोजनमिति कां दो  
 च्चायत्यादीनामपि सायाकेन कंतं ॥ नक्तं निशायां कुर्वति गृहस्ते ॥ विधिसंयुतः ॥ यतिश्च वि  
 धवा चैव कुर्यात्तद्विवाकरं मिति तत्रैव स्मृत्यंतरात् ॥ इदमपुत्रविधुरोपनक्षणा ॥ ॥



पुत्रवत्सुतावावेव। अनाश्रमोप्याश्रमीत्यादपत्रीकोपिपुत्रवानितिसंयतोक्तेः। सौम्य  
नक्तंनुदिवैव। त्रिसुक्तंस्मृतेवाङ्गिनिशिचैतावतीतिथिः। तस्यांसोरंनवेनक्रमद्वयेव  
उज्जैनमितिमुक्तं। हरिनकेविशेषः। कालादशेस्कांदे। उरयस्तासदाप्रत्याहरिना  
कवतेतिथिरिति। अन्यनक्तंउसंकोत्यादावपिआवेव। निषेधस्यरागप्राप्तमोजनगोच  
रत्वेनवैधाबाधकत्वात्। दिनद्वय्यासौपरा। उक्तयोर्दिव्यातिथ्योः। अदोषव्यापिनीतिथिः।  
तजोत्तरचनक्तंस्यादुनयत्रापिसायतइतिका। लादशेजावातिवचनात्। अन्यपक्षेपुण्य  
नक्तवन्तिर्णयः। अत्रविशेषोमदनरत्नेगासुदे। हविष्यमोजनेस्नानंसत्यमाहारनाश्वं।  
अग्निकार्यमधःशायोनक्तमोजीषडाचरेत्। अग्निकार्यंयाहतिहोमः॥ ॥ इतिनक्तं॥ ॥  
अथाचितेनुविशेषवचनाभावादुपवासवन्तिर्णयः॥ ॥ अथनक्तचव्रतकान्॥ ॥  
विषुधमेवोषितंनक्तंयस्मिन्नेस्तमित्याश्रयः। युज्यतेयत्रवातारानिशीर्षशशिनासहति। शिवः  
माधवीयेस्कांदे। तत्रैवोपवसेत्तत्सहेयनिशीयादधोभवेत्। उपवासेयदहंस्यावदि  
नक्तैकनक्तयोः॥ ॥ अथव्रतपरिभाषा॥ तत्राधिकारिणोमदनरत्ने। नविष्ये। अन्य  
यस्तयेविशेषांश्रेयोविधीयते। व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथानृपाः। अनग्निप्र  
रामुपवासविषयः। अतएवदेवना। आहिताग्निरनृणांश्चब्रह्मचारीचतेत्रयः। अतएव

विषुधमेव

शिवः  
॥१५॥

सिधंतिनैषांसिद्धिरनश्रुतां। एकादश्यादौनुवचनाद्वतीतिवह्यामः। श्रद्धायाधिकारः॥  
श्रीशैवार्थानुयोपिर्वर्णत्वाद्धर्ममहति। वेदमंत्रस्वधास्वरावषट्कारादिनिर्विनेतिव्यासो  
क्तेः॥ प्राच्यास्तः। वैश्यश्रद्धयोर्द्विगुणाधिकोपवासनिषेधः। वैश्याः। श्रद्धाश्रयेमोहादुपवासं  
कृत्वतोत्रिगुणंपंचरात्रंवातेषांयश्चिन्नविद्युतइतिवचनादित्याहुः॥ यावदुक्तनिषेधइत्य  
न्ये। तत्तुनिर्मलमेवेतिएवंस्त्रीणामपि। यत्रस्कांदे। नास्तिस्त्रीणांष्टयकयज्ञेनव्रतंनाप्यप  
रणं। भर्तृश्रद्धायेवैवाशौकानिष्टान्ब्रजंति। यदेवानांयत्पिष्टृणांचनक्त्याकुर्याद्भ्रातृ  
चनंचातिथीनां। तस्याप्यर्धसर्वदानन्यचिन्नानारी। नक्तंभर्तृश्रद्धायेवा। आदित्यपुराणे। नारी  
वचननुज्ञाताभर्ताचापिमुतेनवा। विफलंतद्वेत्तस्यायत्करोत्योद्देहिकंमिति। अर्ध  
देहिकंपारलोकिं। तदेतत्सर्वंभर्तृननुज्ञाविषयं। नार्यापत्यमतेनैवव्रतादीन्याचरेत्  
इतिकात्यायनोक्तेः। अत्रविशेषोहरिवंशे। स्नानंचकार्यंशिरसस्ततःफलमवाप्नुयात्।  
स्नात्वास्त्रीप्रातरुक्तायपतिंविज्ञापयेत्सती॥ तथागृहीत्वोडुंबरपात्रंमाहंतमकुशंतथा।  
गोशृंगदहिणंसिच्यप्रणक्त्याञ्जकजलं। अडुंबरंताम्रमयांततो नक्तुः। सतीदद्यात्स्नातस्य  
प्रयतस्यच। आत्मनश्चाभिषेक्यंततःशिरसितक्तुः। उपवासेषुकर्तव्यमेतद्विव्रतकेषु  
चेति। सर्वव्रतेसंकल्पविधिश्चनारते। गृहीत्वोडुंबरपात्रंवारिपणमुदङ्मुखः। उपवासं



पृथुयाद्यहासंकल्पयेदुधः ॥ अथ ब्रतारं न कालः ॥ मदनरत्ने गार्ग्यः ॥ अस्तगे च य  
 रेशु के बाये वृद्धमस्ति सूच्यते ॥ उद्यापनमुपारं न ब्रतानां नैव कारयेत् ॥ रत्नमाभ्यासा ॥ सोम  
 सोम्यगुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसु न वंति सिद्धिदाः ॥ भानुभौमशनिवासरेषु च प्रोक्तमेव  
 शुक्रमसिद्धिं ॥ तथा ॥ विरुद्धसंज्ञा इत्येव यो गालेपामनिष्ठः स्वानुपादय्याद्यः ॥ स वै धृतिस्त  
 व्यतिपातनामा सर्वेपि निष्ठः परिग्रह्य चार्द्धं ॥ तिस्रस्तु योगे प्रथमे स वज्रेया घातयोगे नवप  
 चमने ॥ गंजेति गंजे च षडेवनाग्रः शुनेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥ संयुक्तेः शस्त्रेः निदिशयो रूढं स  
 ह्यमी ॥ स्वयोरधः ॥ अक्षवेदेशयो रूढं भद्रा प्राप्नुवन्तु पूर्णयोगः ॥ श्रीपतिः ॥ न सिद्धिमायाति कृतं च  
 विष्टां विषारिष्वातादिकमत्र सिद्धं ॥ व्यवहारसमुच्चये दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापंच  
 कपरं हरिः ॥ सप्तम्यां द्विदशघटिकां ते त्रिघटिकं ॥ तृतीयां राकायां स्वयंमघटिकायाः परस्परं  
 अत्र विष्टेः पुष्टं शिवतिथिचतुर्थोक्त विरमेतत्रैव ॥ सर्पिलीनुसिते पक्षे सस्ते चैव नुरुचिर्दे  
 सर्पिल्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुष्टमेव च ॥ माधवीये ॥ विष्टिर्दशानितितिये परार्द्धजाता ॥ शिवः  
 पूर्वार्द्धजानिशितदा शुभदा च पुष्टे ॥ ब्रह्मयामने ॥ दिननशयदारात्रौ रात्रि नशयदादिवा  
 नत्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः ॥ ब्रतारं नैव विशेषेण मदनरत्ने सत्यव्रते नोक्तं ॥ ११५ ॥  
 उदयस्मात्तिथिर्याहिन नैव दिनमध्यभाक् ॥ साखंडान ब्रतानां स्यादरं नश्च समापनमि

ति ॥ देवतः ॥ अतुक्ता प्रातराहारं स्नात्वा च मय समाहितः ॥ सूर्याय देवतायश्च नि  
 वेद्य ब्रतमाचरेत् ॥ मदनरत्ने न विध्य ॥ समासत्यं दयादानं शौचमिन्द्रिय निग्र  
 हः ॥ देवप्रजाग्रिहवनं सौतोषस्तेयवर्जनं ॥ सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्म  
 तः ॥ कोमी ॥ बहिर्ग्रीमां त्यजात्स तं पतितं च रजस्वलां ॥ न स्पृशेन्नाज्जिनापेतनेह  
 तत्र तवासरे ॥ विरुद्धमे ॥ तज्जाप्य जपन ध्यानतत्कथाश्रवणादिकं ॥ तद्वर्जितं च त  
 नामकीर्तनश्रवणं दयः ॥ उपवासो तामेतेषु णाः प्रोक्ता मनीषिणि ॥ अग्निहोम  
 स्तद्देवत्यः व्याकृतिहोमो वेति वर्द्धमानः ॥ यहुते नोक्तं सर्वपदमेतत्पुराणे कप्र  
 क्षतव्रतपरं ॥ ब्रतांतरे तु विध्यंतरसत्वे होमो न्यथाना ॥ अतएवैकादश्यां शिष्टानां  
 होमानाचरणमिति ॥ तत्रा ॥ जपो होमश्चेति वक्ष्यमाणस्यैकवाक्यत्वेनास्य काम्य  
 ब्रतसमाप्तिपरत्वात् ॥ तत्त्वं तु साप्तदशस्य पशुमित्रविंशतिप्रकरणे स्तेनैव  
 तत्तद्भूतविशेषहोमविधिजिरस्योपसंहार इति ॥ एष्वी चंद्रोदये प्रिष्टराणे ॥ स्ना  
 त्वा ब्रतवता सर्वव्रतेषु ब्रतमर्चयः ॥ पूज्याः सुवर्णमिष्याद्याश्चक्षुषा वनहमिशा  
 यिना ॥ जपो होमश्च सामान्यं ब्रतांतदानमेव च ॥ चतुर्विंशद्वादशावापंचवात्र  
 यएव वा ॥ विप्राः पूज्या यथाशक्ति नैवोदधात्र दक्षिणां ॥ अत्र विप्रा इति पुत्रिं



गनिर्देशस्तु मांस एव जोज्या न तु स्त्रियः॥ एवं सहस्रं तो जनादावपि॥ विरूपैक  
 शेषस्य प्रमाणं तरं विनायुक्तत्वात्॥ अतएव द्योयजमानयोः प्रतिपदे कुयं कुरु  
 यो यजमानेन्य इत्यादौ विरूपैक शेषायेणात्॥ पत्रात्रिप्रयं बकुलं वानसं नव  
 तीत्यक्तमाचार्यैः पार्थसारथिना च॥ एते नैकस्य ज्ञानेन स्यादु स्याज्जो जनं परास्तं॥  
 बकुलस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन जोज्या नान्यथा नावादि त्यन्यत्र विस्तरः॥  
 शूद्रस्य तु प्रतिष्ठादि बहिः प्रद्वारा व्याकृति होम इति वर्द्धमानः॥ अतमर्हं यो ब्रत  
 देवता प्रतिमाः॥ प्रतिमा स्वरूपं च मदनरत्नेन विधेयं॥ अनुक्तं द्रव्यतत्त्वं स्यादेवता प्र  
 तिमा नृपाः॥ सौवर्ण्यराजतीताम्री वृक्षजामातृकी तथा॥ चित्रजापिष्टलेखोऽपि निज  
 वित्तानुसारतः॥ आमाषात्यल्पयंतिकं च व्याशा घवर्जिते॥ तत्रैव ब्राह्मणे॥ आभ्यं प्र  
 यमनादेशे जुहोतिष्ठ विधीयते॥ मंत्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः॥ ब्रतो  
 ध्यापनानुक्तौ तुष्टयौ चंद्रोदये नंदिपुराणे॥ कुर्यादध्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरि  
 तं॥ उध्यापनं विनायस्तुत फलं निफलं न वेत्त॥ यदि बोधापनं नोक्तं ब्रतानुगुणं शिवः  
 तश्चरेत्॥ वित्तानुसारतो दद्यादनुक्तो ध्यापने ब्रते॥ आश्वेवकां च नंदे दद्यात्तस्य प  
 रिश्रुतं यो॥ अशक्तोऽनारदीये॥ सर्वेषामयं लाजैः तु यथोक्तं करणं विना॥ विप्र

शिवः

१६

वाक्यं स्मृतं तु दं ब्रतस्य परिश्रुतं यो॥ कथा विप्रवचोयस्तु कृत्वातिमनुजः शुभं॥ अद  
 त्वादहिलां पापः स्याति नरकं प्रवे॥ नारते॥ वैशेष निषदे वैव सर्वकर्म सुदहि  
 णा॥ सर्वत्र तु मयोद्दिष्टं नृमिगविथकां चनं॥ वैजवापः॥ शिवनेत्रोऽवयस्मा प्रज  
 तपित्व बह्व्रतं॥ अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत्॥ योऽरा नंदे देवीपुराणे॥ ब्र  
 ते च तीर्थध्यायने श्राद्धे पि च विशेषतः॥ परान्न तो जना देवियस्या न्नं तस्य तत्फलं॥  
 एष्टी चंद्रोदये प्रिष्टुराणे॥ नित्य स्नायी मिताहाराणु रुदेव हि जन्वकः॥ हारं ह्योऽन्नं  
 अन्नं मधुमांसानि वर्जयेत्॥ हारास्तु तत्रैवोक्तं॥ तिलमुजादते शैव्यं सस्येणो ध  
 मको प्रवो॥ धान्यं कंदेव धान्यं च शमी धान्यं तथैव॥ स्विन्न धान्यं तथा पण्यं मूलं चो  
 रणं स्यतः॥ गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः॥ ब्रीहिषष्ठिकं मुजाश्च कलापः स  
 लिलपयः॥ श्यामाकाश्चैव नीवाराणो धूमाद्या ब्रते हिताः॥ कृष्णोऽलातु वास्तिक  
 पालंकी ज्योत्स्निका स्त्यजेत्॥ चतुर्नैः संसक्तु कणाः शाकं दधि घृतं मधु॥ श्यामाकाः  
 राजिनी वाराया वकं मूलं तुलं॥ हविष्यं ब्रतं नक्ता रावप्रिका ब्रीहिके हितं॥ मधु  
 मांसं विहायान्यं ब्रतं बाहितमीरितं मिति॥ शमी धान्यं माषादि॥ पालंकी मधु  
 देशे यो ईति प्रासिद्धा॥ ज्योत्स्निका कोशातकी॥ मिता हारायां गौतमः॥ चतुर्नै



हसक्तु कणयावक शकपयोदधिष्ठितमूलफलोदका निहवीष्क तुरोन्नरप्रशस्त  
 नि॥ पयोदधिष्ठितं च गव्यमिति॥ अन्ये च विशेष एकादशी चातुर्मास्यादिप्रकरणे  
 बह्यंते॥ श्रुतीतया गेनुमदेन भागलेयः॥ पूर्ववत्तं गृहीत्वा यो न चरेत्काममादिना  
 जीवन्नवतिचांशो मृतः श्वाचाग्निजायते॥ तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वी चंद्रोदये  
 मिणरुद्रपुराणयोः॥ क्रोधात्प्रमादाद्यो नाद्या त्रतन्नगो न वेद्यदि॥ दिनत्रयं न जुजी  
 तमुं उर्नाशिरसो यवेति॥ प्रायश्चित्ताग्निना दतिक्रान्तव्रतामुष्णं नास्तीति गम्यते॥  
 अतिक्रान्तमपि व्रतं कायमेवेति मूलपाणि॥ एतच्च शक्तविषयः॥ अशक्तो न काल  
 हेमाद्रौ पुराणोत्तरे॥ उपवासा समर्थश्चेदेकं विप्रं उज्जयेत्॥ तावद्धना दिवा दद्या  
 द्यक्तु विप्रं तया॥ सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमाना॥ कुर्यात्तद्वा दशसं  
 ख्याकान्यथा शक्त्या च यो नर इति॥ मदनरत्ने वायवीये॥ द्रव्यहेतोः पवासस्य फ  
 लं प्राप्नोत्यशंसयं॥ तथा पराके देवलः॥ ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनं॥  
 व्रते धैतानि वत्वारिवरिष्ठानीति निश्चयः॥ मास्ये॥ तस्मात्कृतो पवासे न स्ना  
 नमन्यं गृह्यकं॥ वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपं तत्परं नृप॥ अन्ये च नियमास्तत्र त  
 त्रान्वेषणीयाः॥ ॥ अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते॥ ॥ तत्र हेमाद्रौ व्रतकांडे

शिवः  
 ११

गारुडे॥ गंधालंकारतां बलं पुष्पमालानुलेपनं॥ उपवासे न दुष्पंतिदंतधाव  
 नमंजनमिति॥ इदं च सतलकोपवासविषयः॥ अंजनं च सतां बलं कुंकुमै  
 रक्तवाससी॥ धारयेत्सोपवासापि अवेधव्यकरयत्॥ विधवायति माण एके  
 मारी वायदृश्येति तत्र व्रतविषयोक्तः॥ तथा विमुधमी॥ सर्वेषु उपवासेषु पु  
 मान्वा न्वाय सुवासिनी॥ धारयेत्प्रक्तवस्त्राणि कुंकुमानि सितानि च॥ विधवा  
 र शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत्॥ मन्त्ररपि॥ पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपानु  
 लेपनं॥ उपवासे न दुष्पंतिदंतधावनमंजनं॥ मदनरत्ने व्यासः॥ इतधा व  
 नपुष्पादि व्रते यस्य न दुष्यतीति॥ यद्यपीदं सर्वोपवासविषयं प्रतीयते॥  
 तथापि शिष्टाचारास्तौ नाग्याद्यर्थं क्रियमाणं न वरात्रि त्रिरात्राद्युपवासवि  
 षयमेव॥ नत्वेकादश्यादि विषयः॥ असृज्जलपानाच्च सत्तं बलचर्चणा  
 त॥ उपवासः प्रणश्येत्तदिवा स्वापाच्च मेधुना त॥ इति अपराके देवनेन  
 तन्निषेधात्॥ न चास्य पुं विषयत्वेन सावकाशत्वात् तस्मिन्नां तां बलादि प्रा  
 प्नोतीति वाच्यं॥ तां बलादि प्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेन नैव परीत्य



स्यापि सुवचत्वात् ॥ यत्तु हरिवंशे ॥ अंजनं रोचनं चैव गंधान् सुमनसस्तथा ॥  
 अत्रैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ शिरसा अंजनं सोम्येनैव मेतत्प्रश-  
 स्यते ॥ न पादयोर्न गोत्रस्य स्नेहनेति स्थितिः ॥ स्मृतं तत् ॥ तत्रैवोक्तं पुण्याक-  
 तविषयं ननु सर्वत्र पूर्वोक्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं ॥ तत्रैवाऽऽश्रय-  
 तोदोषश्च कलहस्य हतिस्तथा ॥ उपवासादुताह्वयस्योन्नयति स्त्रि-  
 यं ॥ स्त्रियमित्यपलक्षणं ॥ मदनरत्ने शिवधर्मी ॥ दानं व्रतानि नित्यमाज्ञानं  
 ध्यानं कृतं जपः ॥ यत्रैनापि तत्सर्वं क्रोधितस्य वृथा न वेत्ता ॥ ॥ अथ स-  
 तकादौ नित्यं ॥ ॥ तत्र शाबस्त्र्या शौचयोः सर्वस्मार्त्तकर्म निवृत्तिर्निर्ब-  
 धेषु स्पष्टे वा ॥ जोडास्तु ॥ क्षता शौचादावपितामाहुः ॥ जान्ते च तज्जोते नि-  
 त्यकर्म न चान्वरेत् ॥ निमित्तिकं च तदधः ॥ अवप्रको न चान्वरेत् ॥ जोतके च  
 समुत्पन्ने चरकर्मणि मेयुर्न ॥ धूमो जरे तथा वा तौ नित्यकर्मणि संत्यजेत् ॥  
 प्रत्येकं त्वज्जीर्णं च नैव लुक्तापि किंचन ॥ कर्म कर्तुं नित्यं सततं के मृत-  
 के तथेति कालिकापुराणात् ॥ वस्तुतस्तु पूर्वदेवीसूत्रेण प्रकृता तस्मात्त्र निष-

शिवः  
 १८

५ अद्वित्ये विष्णुः ॥ ब्रह्मकालिक संकल्पो गृहीतश्च पुरायदि ॥ सततं के मृतके चैव व्रतं तन्नैव  
 उच्यते ॥ एतत्काम्यपरे ॥ नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति जोडा ॥ ५

यमस्येत्युक्तं प्रतीमः ॥ तथा हेमाद्रौ पात्रे ॥ गार्जिणी स्तुति कारिश्च कुमारी वाय-  
 रोगिणी ॥ यदाशु क्षतद्वये न कारयेत्प्रयता स्वयमिति ॥ पुंसां प्येष विधिः ॥ जिंषा  
 विवर्हितत्वात् ॥ तेन यस्मिन् व्रते यत्तु जनाद्युक्तं तद्व्यनकारयेत् ॥ शरीरनियमा-  
 न्स्वयं कुर्यादिति हेमाद्रिर्वाचयति ॥ न व्रतिनां व्रते इति विस्तृते ॥ आरतस्तु  
 न न्नवत्येव ॥ मदनरत्ने ॥ पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतं ॥ तत्कर्त्तव्यं नरैः  
 शुद्धदानार्चनो विवर्जितं ॥ माधवीये कोर्मि ॥ काम्योपवासे प्रकृते त्वं तरामृतसू-  
 तके ॥ तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्विना च न विवर्जितमिति ॥ एतेन सांख्यिकारादुता-  
 गदेव रज्जादिकार्यमिति बर्द्धमानेक्तिः परास्ता ॥ न वरात्रे उत त्रैव विशेषं ब्रूया-  
 मः ॥ एव रज्जुस्त्रयापि ॥ यत्तु सत्यव्रतः ॥ प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यत्र जा-  
 त्वा ॥ न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥ तत्प्रतिनिधिना कारयेदित्ये-  
 तत्परं ॥ तदुक्तं मदनरत्ने मांस्थ ॥ अंतरात्र रज्जो यो गेष्टु जा मन्वेन कारयेत् ॥ प्र-  
 तिनिधयश्च ॥ निर्णयामृतपेयी न सि ॥ नार्यापत्यव्रतं कुर्यात्त्रायिश्च पति-  
 व्रतं ॥ अस्मामर्थं परस्तात्यां व्रतं न ज्ञायते ॥ स्कांदे पि ॥ अत्रैवा विनयो-  
 पतं आतरं न जिनी तथा ॥ एषामनाव एवान्यब्राह्मणां विनियोजयेत् ॥ कात्या



निर्णयसिद्ध

यद्यपि उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकमिति पूर्वोक्तिपाठस्तथापि स एव होमः श्री २  
प्रपन्नानिषडिति मानवीयेन निषेधात् ॥ ३ ॥

यनः ॥ पितृमातृप्रातृपतिषु वर्चश्च विशेषतः ॥ उपवासं प्रकुर्वीत ॥ पुण्यं शतं पुण्यं  
जनैः ॥ माता महादी उद्दिश्य एका दश्यामुपायते ॥ ततः तत्र पुनर्विप्राः समग्रं सम  
वाक्रयुः ॥ मदनरत्ने प्रनासखंजे ॥ नत्ता पुत्रः पुरोधाश्च न्रातापत्नी सखापित्रा ॥ या  
त्रायो देवकार्ये च जायते प्रतिहस्तका ॥ एतिः सतमहादेवि स्वयमेव जतं नेवत्य  
तत्रैव वायवीये ॥ स्वयं कर्तुं मशक्तश्चेत्कारयितुं पुरोधसा ॥ इदं च सर्ववर्णसाधार  
णं ॥ अविशेषात् ॥ यत्तु कश्चिन्महोत्सवाह ॥ अत्र स्य ब्राह्मणादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो  
न ह्यत्र ॥ जपस्तपस्तीर्थमेवा प्रब्रज्या मंत्रसाधनं ॥ विद्वैः संपादितं यस्य संपन्नं  
तस्य तत्फलमिति मरीचिवचनादिति ॥ तत्तु च ॥ प्रब्रज्या दीनां श्रेष्ठं संतवादिपथे  
प्रायदर्शनादिति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिना चरत्वात् ॥ वस्तुतस्तु संश्रुता वच  
नमात्रमत्रोच्यते इति प्रतिनिधेः कावात्तत्पत्नं ॥ अत्र विशेषमाह त्रिकांडमंडनः ॥  
काम्यप्रतिनिधिर्नास्ति नित्येनेमिति केचुसः ॥ काम्यपक्रमादुक्तं केचित्प्रतिनि  
धिर्विदुः ॥ न स्यात्प्रतिनिधिर्मंत्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु ॥ सदेशकालयोर्नास्ति ना  
रणेरग्निरिवसा ॥ नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु केचुचित् ॥ हिरण्यकेशिसूत्रे  
पि ॥ न स्वामित्वस्य नार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य

शिवः  
१८

च प्रतिनिधिर्विद्यत इति ॥ अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः ॥ तत्रति  
थिदयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादिक्रमेणानुष्ठेयं ॥ अविरोधात् ॥ इदं श्वारि  
धेव ॥ एकमध्ये न्यकाम्यं कर्मरिं नस्तु नतवत्येकपुण्यफलादते ॥ यस्य यज्ञप्रततेन  
रायज्ञस्तायततं यज्ञनिर्हतिगृह्णातीति राणकधत्तकते ॥ यज्ञव्रतादिकर्ममात्रं ॥  
अन्येन व्यवधाने दोषस्य सर्वत्र साम्यात् ॥ शिष्टास्तु माधवकार्तिकस्नानादिमध्ये  
उज्ज्वलहोमचलानारतग्रवणाद्याचरंति ॥ तन्नित्यमध्ये स्तु ॥ काम्यव्रतमध्ये उर्वि  
त्यं ॥ यत्र तु न केनैकं न कदापि विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकं न कर्तव्यं ॥ न कंच परे ध  
स्तित्येणो एकाले कार्यं ॥ समकालीनविरुद्धव्रतादौ त्वेकं स्वयं कृत्वा न्यत्रायादि  
नाकारयेदिति माधवः ॥ यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणयाक्रिनो जनं प्र  
व्रताष्टम्यादिवालुत्काराश्चैतुत्काचपर्वणि ॥ एका दश्यामहोरात्रं तुत्काचां प्राय  
णं चरेदिति तानिषेधः ॥ तत्र पारणया वैधत्वादिनो जनो ॥ निषेधस्तु राण  
प्राप्तनो जनविषयः ॥ एवमष्टम्यादिनक्तव्रतसंक्रांत्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्यां च  
रात्रौ नो जनः ॥ यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा तु जनिषेधः संक्रमेचरात्राविति निषेध  
यंतत्रोपवास एव कार्यः ॥ यद्यपि पुत्रिणः उपवासोपनिषिद्धस्तथाप्यपत्न



सनिषेधेन न च यो किंचित्प्रकल्पयेदिति वचना किंचिदुच्यते यो पवासः को  
 वा प्रायणमध्वे एकादश्यादौ न जनेन कार्यमेव वा प्रायणस्य कास्यत्वेन नित्य  
 बाधकत्वात् ॥ अथाध्वेन गत्यंतरं संनवाच्च ॥ एकादश्यामेकांतरोपवासो दिपा  
 रणाया जलपारणां लोपवसेत् ॥ आपो अशितमन शितं चेति क्रतेः ॥ एवं द्वाद  
 श्यामा सोपवासश्चाह प्रदोषादिषु ज्ञेयं ॥ एवं कास्यनेमिस्तिकनित्यत्वादिह तं ब्रह्म  
 बलं स्वयम्भुवमिति दिक् ॥ ॥ इति श्रीकमलाकरनृहते निनीयसिंधोपरिना  
 या समाप्ता ॥ ॥ अथ प्रतिपदादिति ययः ॥ ॥ शुक्लप्रतिपदपराह व्यापि  
 त्वेति शाखा ॥ युग्मवाक्यात् ॥ प्रतिपदसंमुखी काययिन्नवेदापराह्नीतिस्कां दो  
 क्तेः ॥ शुक्लास्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्च सापराह्नीतिवेदिति दीपिकोक्तेः ॥ अ  
 पराह्नीतिपंचधा विनक्तैर्दिने चतुर्थे नागः ॥ तदन्तावेसायाह व्यापिनी शाखा ॥ त  
 दन्तावेसायाह व्यापिनी परिगृह्यतामिति माधवाक्तेः ॥ तस्मात्तु परा ॥ ललाह  
 तरतो खिलेति दीपिकोक्तेः ॥ ललाह पिष्टवैवेत्यनंततदुः ॥ सर्वतिथिषु कल्पयि  
 कानि सुहृत्तदीपिकायां ॥ कृष्णां च हतीफलानि खलवणं वज्रं तिलाखंतथात्ते  
 लं चामलकं दिवं प्रवसता हरीर्षिकपालां नृकं ॥ निष्पावांश्च मसूरिकां नृकं

शिवः

२०

मयो रंता कसं जं मधुघृतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपददिष्टेवमाषोडशः ॥ शर्पेनाजिकेरं कपालं  
 अजातुः ॥ अं अं पयोनं ॥ भूपालः ॥ कृष्णां च हतीफलानि खलवणं वज्रं तिलाखंतथात्ते  
 लं चामलकं दिवं प्रवसता हरीर्षिकपालां नृकं ॥ निष्पावांश्च मसूरिकां नृकं  
 ॥ ॥ इति याचुष्टमा परा ॥ शुक्ला उच्यते ति ह मा ॥ शुक्ला द्वितीयादिमा परा ॥ इति याचुष्टमा परा  
 तः सर्वेति दीपिकोक्तेः ॥ माधवानंततदुः मतं तु सर्वापि द्वितीया परा ॥ तथा च माधवः पूर्वद्वरस  
 ती प्रातः परे द्वा द्विमुहूर्तगा ॥ सा द्वितीया परोषाया पूर्वविद्धा ततो न्यथेति ॥ ॥ तृतीया तु सर्वमते  
 रं नाव्यतिरिक्ता परवति न युग्मवाक्यं रं नाव्यतिरिक्तं विषयं रं नाव्यतिरिक्तं विषयं तदुच्यते ॥ तृतीया तु सर्वमते  
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥ त्रिषु सर्ववर्तमाने गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः ॥ सुहृत्त  
 माधवस्त्वपि दिने गौरीव्रतं परे ॥ शुद्धाधिकायामये वंगणयोगप्रशंसनादिति ॥ ॥ चतुर्थे पिस  
 रं मते गणेशव्रतातिरिक्ता परे वा युग्मवाक्यात् एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका उपोष्याः  
 परसंयुक्ता परा ॥ पूर्वेण संयुता इति माधवीये ॥ शुद्धाधिकायामये वंगणयोगप्रशंसनादिति ॥ ॥ चतुर्थे पिस  
 नी पंचमी युता च ग्राह्येति निर्णयः ॥ तस्मात्तु माधवीये चोक्तं ॥ गणेशव्रते तु तृतीया युक्ते वा चतुर्थी  
 तु तृतीयायामह पुण्यफलं प्रदा ॥ कर्तव्याव्रतिभिर्वैराग्यानाथ सुतोषिणीति ब्रह्मवेवता  
 त्वा माधवीये तु गणेशव्रते मध्याह्न व्यापिनी मुख्या ॥ चतुर्थी गणनायस्य माह विद्धा प्रशस्य



तो मध्याह्न्यापि नीचे स्थावरतश्चेत्परेहनीतिरुस्यति वचनात्। प्रातः शुक्लतिथेः स  
 त्वामध्याह्ने पूजयेन्नेति तत्काले। सिधानाञ्च॥ तेन परदिने सत्वे पराश्रय्या पूर्वति  
 कं। वस्तुतस्तु यत्र नाशुक्लचतुर्थी। रोगणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजा कृतविषयाण्य  
 व प्रागुक्तवचनानि ननु सार्वत्रिकाणि। संकष्टचतुर्थीदो वरुणां कालानां बाधपत्रे। तेन  
 सर्वत्र गणेशव्रते पूर्वैवेति सिद्धं। संकष्टचतुर्थीतु च द्वादश्यापि नीत्याह्या। दिनद्वये सत्वे नाशु  
 योगस्य सत्वात् पूर्वैति केचित्। अन्ये नु दिने मुरुत्तत्रयादिरूपस्य हनीया योगस्या जावात्  
 रदिने माधवोक्तमध्याह्न्यासि सत्वाच्च परेत्याचरते। दिनद्वये नु तदभावे परैवागौरीव्रते  
 नु पूर्वैवागौरीव्रते। बह्व्याव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः। चतुर्थीपंचमीविद्वादेव तातरयोगता  
 इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तम्॥ ॥ पंचमीनुमाधवमते सर्वापि पूर्वा। चतुर्थीसंयुता काया  
 पंचमी परया ननु॥ देवैकर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथासिते इति हारीतोक्तेः॥ हेमाद्रिमते  
 तुल्ला पूर्वासिता परा। अल्ला सर्वयुतासिता परयुता स्यात्पंचमी तिदीपिकोक्तेः। वस्तुतस्तु  
 हारीतोक्तिरुपवासविषया। प्रतिपत्पंचमी चैव सा वित्री नृत्तएणिमा। नवमी दशमी चैव  
 नोपोषाः परसंयुता इति ब्रह्मवैवर्तम्। यद्वा पंचमीनुप्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता तु नारदेत्या  
 त्तदीयं तत्सं द्रव्यतपरीं संक्षेपवासे स्त्रीकार्या पंचमी परसंयुते तिवाकाशपादिति माधवः॥

शिवः

२१

नागपूजाविषयमित्यनेन तदनुनिर्णयाम्यतादयः। चमत्कारचिंतामणौ च। पंचमी नागपूजा  
 यां कार्या षष्ठी समन्विता। तस्यां हि नृपिता नागा इतरास चतुर्थीके ति। तेन नागपूजादो परैवा  
 युक्तमदनरत्ने दिवोदासीययोः॥ श्रावणे पंचमी शुक्लसंश्रोक्ता नगपंचमी। तां परित्यज्य पं  
 चम्यश्चतुर्थी सहिता हिता इति संग्रहोक्तेः। गणेशस्कंदयोगाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः। मित्र  
 मित्रेतयोः पञ्चनागानामाखुबहिणामिति षड्विंशतताञ्चाश्रावणपंचम्यतिरिक्तायाः पंचम्याः  
 चतुर्थीयुतत्वमुक्तं तदुपवासादिविषयं। पञ्चैवाहने॥ ॥ षष्ठीसर्वमते स्कंदव्रतातिरिक्ता परैवा  
 युग्मवाक्यात् नागविज्ञानकर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचनेति स्कांदाच्च। निर्णयाम्यते। षष्ठी च सप्तमी  
 चैव वारश्चेदं शुभालिनः। योगेयं पप्रको नाम सर्यकोटिग्रहेः समः॥ ॥ सप्तमी पूर्वैवायुग्मवा  
 क्यात्। षष्ठा युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदेति स्कांदाच्च॥ ॥ अष्टमी तु सर्वमते तुल्ला पूर्वा  
 सिता परा। व्रतमात्रेष्टमी तुल्ला पूर्वाष्टमी परेति माधवोक्तेः॥ परयुक्तं अष्टमी पूर्वयुक्तं  
 शक्तेति दीपिकोक्तेः। शिवशक्तमवैतुल्ला फतरा। पक्षद्वये फतरैव शिवशक्तोर्महोसव  
 ति माधवोक्तेः। दिवोदासीयेन विद्ये। यदा यदासिताष्टम्या बुधवारो भवेन् नृपातदा तदा हिमा  
 याद्या एकनक्ता शनैरुप। संध्याकाले तथा चैत्रप्रसुप्ते च नार्दने बुधाष्टमी न कर्त्तव्या इति  
 पूर्णपुराणतः॥ ॥ नवमी तु सर्वमते पूर्वायुग्मवाक्यात्॥ नव्या नवमी तात दशम्या तु क



द्वाचनेतिस्कोराच्च। दशमीनुपवापराचेतिहेमाद्रिः॥ अस्मापूर्वोत्तराशुक्लादशान्येवं व्यवहृ-  
 ततिमाधवः। वस्तुतस्तु। सुरयानवमीयुतेवग्राह्या। दशमीनुपवाकर्त्तव्यासङ्गोद्धिसत्रमेव  
 पस्तवोक्तेः॥ यत्पुनः संपूर्णदशमीकार्योपवापरायवेत्येतिरसोक्तं तन्मवमीयुक्ता नानिभेद-  
 यिकीयाद्येत्येवंनेयं॥ ॥ अथैकादशी॥ ॥ तत्रैकादशीवेधोद्देशः। निषेधपरिणामको ज्ञ-  
 तरूपश्च। तत्राद्यः॥ नशंखेनपितेहोयंनखादेत्कर्मशकरो। एकादश्यांननुंजीतपहयोरुनयो-  
 रपीतिकौर्मदेवजाद्युक्तः॥ अग्निपुराणेपिगृहसूत्रे। ब्रह्मचारीचग्राहिताग्निस्तथैवचाणका-  
 दश्यांननुंजीतपहयोरुनयोरपीति। नचात्रपर्युदासेनव्रतविधिः। तदेतद्व्रतादिशङ्का ना-  
 वात्। व्रतरूपस्तुब्रह्मवैवर्ते। ब्राह्मेरुदिनेसम्यग्निधायनियमंनिशि। दशम्यामुपवासस्य  
 प्रकुर्याद्वैस्तवंव्रतमिति। इदंचशिवनक्तादिभिरपिकार्यं। वैष्णवोवायशैवोवाक्योदेका-  
 दशीव्रतमिति शिवधर्मेतिः। वैष्णवोवायशैवोवासोरोयेतस्मत्तरेदितिसौरपुराणा-  
 च्छा। सोपिद्देशः। नित्यः काम्यश्चाउपोष्यैकादशीनित्यं पहयोरुनयोरपीतिगार्होक्तेः। पहे शिवः  
 पहेचकर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नारदोक्तेः। नित्यता। यदीहोद्धिसुसायुज्यंश्रियंमं  
 ततिमात्मनः॥ एकादश्यांननुंजीतपहयोरुनयोरपीति। कौर्मदिपुष्पनक्रतेश्चकाम्यता॥ २२॥  
 उत्तयैकादशीव्रतंचगृहसूत्रातिरिक्तानामेवनित्यंगृहसूत्रस्यनुशुक्तायामेवव्रतंनित्यंन

नाल

शिवः

॥ २२ ॥

अस्मायां॥ एकादश्यांननुंजीतपहयोरुनयोरपीति। वनसूयतिधर्मोयंशुक्तामेव  
 सहागृहीतिदेवलोक्तेः॥ नचानेननिषेधपालनस्तमेववनसूयतिविषयेउप-  
 संक्रियतेनचव्रतमितिवाच्यं॥ अस्यपर्युदासेनव्रतविधिपरत्वात्। अन्यथाह-  
 वीक्ताग्निपुराणवचनेनिषेधपालनेगृहसूत्रस्याधिकारोक्त्याविरोधस्यात्। नि-  
 षेधस्यनिरुद्धिमात्रफलत्वेनविशेषानपेक्षणादुपसंहारायोगात्। अनाव-  
 स्यधर्मत्वान्नावाच्चा। तस्मादनेनसर्वेषामेकादशीव्रतविधायिनांसामान्यवा-  
 क्यानांवनसूयतिविषयेउपसंहारान्गृहसूत्रस्यकस्यानित्यव्रतप्राप्तिः।  
 कथंनहि। संक्रांत्यामुपवासंचक्षैकादशीवासरो॥ वंद्रसूर्यग्रहेचैववनकुर्या-  
 त्पुत्रवान्गृहीतिनारदादिवचनेषुअस्मानिषेधः प्राप्स्यन्नावादितिचेत्। अथर्ता॥  
 शयिनीबाधिनीमध्येयाहक्षैकादशीनवेत्। सेवोपोष्यागृहसूत्रेननान्नाहक्षैका-  
 द्वाचनेतिपात्रे॥ गृहसूत्रस्यआषाढीकार्तिकीमध्यस्याहक्षैकाविहितसाधुत्र-  
 वतोनिषिध्यते॥ अन्यहक्षयांनुनविधिःसर्वविधोनावनसूयतिपुपसंहारा-  
 ॥ ननिषेधःप्राप्स्यन्नावात्। शयन्यादिवाक्यत्वात्पुत्रगृहिगोचरमित्यनंतत-  
 दहेमाप्रादिग्रंथा॥ दीपिकापि॥ अस्मिताउशयिनीबाधांतरस्थाप्ययोनय्या



सात्मलिनोपीति॥मदतरनेनविधिपि॥यथाशुभंजातयाहसाद्वादशीमेसदापि  
 या॥शुभाग्रहसंज्ञःकर्तव्यान्मोगसंतानवर्द्धनी॥सुमुहुर्निस्तथाहसा नततेनोप  
 शितेति॥निषेधपालनं काम्यव्रतं च सर्वलसायां सर्वगृहिणं न वत्येव॥पुत्रवा  
 चसत्तार्यश्च बंधुयुक्तस्तथैवच॥उजयोपहयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वेत्तवमिति  
 नारदोक्तेः॥एतच्च सर्वकालादरे उक्तं॥विधवाया वनस्थस्य यत्नेनैकादशी व्रतं  
 उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव उत्रिणः॥मुजनिषेधः लसायां सिद्धिस्तस्य ततो व्र  
 तेति॥प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां हस्तापि॥नित्यं नक्तिसमायुक्तं नरे विष्णुपरा  
 यणे॥पक्षेपक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं॥सप्तत्रयसत्तार्यश्च सज्जनो नोक्त  
 संयुतः॥एकादश्यामुपवसेत्पुत्रयोरुत्तयोरपीति नारदो कुर्यात्॥पुत्रशब्दा  
 पत्यमात्रवचनं॥नारायणव्रतं पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यत्रापत्यमत्र  
 वाचित्वोक्तेः॥जनयद्वक्तुं पुत्राणीति लिंगात्॥पौत्रीमातामहस्तेनेति मनुक्तेः॥  
 पुत्रात्रपत्यमित्यर्थे नुस्त्रीत्योक्तिति पौत्रेयश्रुत्यापत्तेः॥पुमान् पुत्रो जायते  
 इति च॥उपवासनिषेधो विशेषो वायवीये उक्तः॥उपवासनिषेधो उजह्वये किं  
 चित्प्रकल्पयेत्॥ननु शक्यं उपवासेन उपवासफलं लभते॥न ह्यं च तत्रैवोक्तं॥न

शिवः

२३

कंहविथान्नमनोदनं वा फलंति जा॥क्षीरमथांबुवाज्यं॥यत्पंचगव्यं यदि चापि  
 वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं वेत्यलं॥तत्र दशमीवेधो देवा॥अरुणोदयवेधः सु  
 योदयवेधश्चेति॥आषोणास्तु॥दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः॥नैवोपोष  
 वेत्तवेन तद्धिनेकादशीव्रतमिति॥अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये सादे॥उदया  
 त्राकचतस्रस्तु घटिका अरुणोदय इति यदपि॥उदयात्प्राग्यदा विप्रसुहृत्  
 हयसंयुता॥संहरणं कादशीनामतत्रैवोपवसेद्दीति॥गार्गसो रधमादिवच  
 नं॥यत्र न विध्य॥अदिद्योदयवेलाया प्रागुत्सुहृत्तदयात्मता॥एकादशी उ  
 णं विष्णुन्यापरिकीर्तितेति॥तदप्यपसंहारन्यायेन दंडचंडुष्टयपरमेव  
 प्रावयेवं॥यत्तु त्रसवेवर्त्ते॥चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः॥चंडुष्टय  
 विनाशो व्रतवेधादीनां किं नोदितः॥अरुणोदयवेधः स्यात्साईं उषटिकात्रयं॥अ  
 तिवेधो द्विघटिकप्रनासं दर्शनात्प्रवेगं॥महावेधोपितत्रैव दृश्यते को न दृश्यते॥  
 उरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधेरिति॥तदप्यवयवद्वारा रुणोदयवे  
 धविशेषपरमेवति माधवीये मदनरत्ने च॥अंत्यस्तु दयवेधः तथान्यपि  
 वेधाहेमाद्रौ माधवीये गार्गसे च॥उदयात्प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी य



दशा। सौदिग्धैकादशी नाम वर्ज्यं यं धर्मकांतिनिः। उदयात्त्रा कसुरुत्तेन व्यापि  
 न्येकादशी यदा। संयुक्तेकादशी नाम वर्ज्यं यं धर्मवृद्ध्या। तथा। अरुणोदयो प  
 कः श्रूयते। तत्र चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते इति स्कां दे। हेमाद्रौ रात्रे  
 रत्योष्टमनाणो फलः। निशाः प्राते उच्यते। देववादित्रवादेने। सारस्वतानध्य  
 यने चारुणोदय उच्यते इति स्मृतेः। अत्रैके। एषां सर्वपक्षाणां सुल्लेखेन क्रो  
 डीकारान्निशाः प्राते इति वचनाच्च रात्रिमानवशा साध्विदंडादयो ने केरुणोद  
 या। तदा हेमाद्रिः। साध्विघटिका त्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटी मानरात्रि विषयः।  
 महत्तरास्तु। रात्रीरपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तमितीत्याहुः। तन्ना। अरुणो  
 दयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः। न च सुल्लेखेन धर्ममर्थः। दंडवेद्ये कसुरुत्तेन विवेधा  
 नां तथाप्यनुपपत्तेः। न हितेषां यामाध्वत्वमरुणोदयत्वं वा। सुल्लेखेन धर्मस्य  
 यामाध्वस्य च चतस्रो घटिका इत्यनेनोपसंहाराच्च न तदर्थः। न च साध्विदंडा  
 टिकात्रयमित्यनेनापि तदापत्तिः शङ्क्या। तेन च दंडवेधस्यैवोक्तेः। चतु  
 र्दशेष्टघटी दशमी सत्वे हि वेधस्तदर्थः। विषटिका द्वौ तदयो गच्छा। यत्तु मत्त  
 कियतारुणोदयवेध इत्यपेक्षा साध्विघटिकात्रयनियमादरुणोदयेष्टघटिका

शिवः  
 ३४

तो नूनदशमी सत्वेन दोष इति। तत्तुल्यं। विदंडादावपि तदापत्तेः। दशमी शो  
 षसंयुक्ते यदि स्यादरुणोदयः। नेवापेक्षं वेधवेन तद्धिनेकादशी व्रतं। ग  
 रुते न विषे च योगमात्रनिषेधात्। नारदीयेपि। लववेधेपि विप्रं दशम्ये  
 कादशी त्यजेत्। सुराया विदुना स्पष्टं गंगां न इव निर्मलं। सादेपि। कलाका  
 षादिगल्यै वदृश्यते दशमी विज्ञे। एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन्कदाचनेति।  
 माधवोप्याह। सोयं कलादिवेधोरुणोदयवेधे सूर्योदयवेधे च समान इति।  
 निगमेषि। सर्वप्रकारवेधो यमुपवासस्य हृषक इति। अतएव माधवेना  
 रुणोदयाद्यदंडे दशमी स्पष्टं संयुक्ता। अत्रैष्टघटी योगे सौदिग्ध्या। सुल्लेखे  
 व्याप्तौ संयुक्ता। उदये संकीर्णत्वात्। अरुणोदयवेधो यदा दशमी यदि संग  
 ता। संयुक्तेकादशी तां उमो हिन्येदत्तवान्प्रचुरितगोत्रिजायकतेः। पूर्वोक्त  
 गारुडादय सामान्यतो विशेषतश्चारुणोदयवेधो निषिद्धः। यत्तुष्टमना  
 गोरुणोदय इति हेमाद्रिणोक्तं। यच्च महत्तरा रात्रिरितितत्परमतस्वय  
 मेव हृषितं अतएव क्तं। वेधतारतम्यं च दोषतारतम्यादुपपद्यते इति। हि

प्राप्ते



षतारतम्यंच प्रायश्चित्त तारतम्या देव गम्यते ॥ तत्रोक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे  
 अज्ञानाद्यदि वामो हाकुर्वन्नेकादशी नरग ॥ दशमी शेष संयुक्तां प्रायश्चित्तानि  
 देचरेत् ॥ अष्टौ पादं नरश्चीत्वं गीतं च दद्यात्सर्वसिकां ॥ सुवर्णं स्यात्तु कं देयंति  
 लघोण समन्वितं ॥ विधानांतरं तत्रैव ॥ ब्राह्मणा नूनो जयेन्निशका च दद्यात्  
 सर्वसिकां ॥ धरणा स्यात्तु कं देयंति लघोण मथापि वेति ॥ अत्र वेध तारत  
 म्या घवस्तेति हेमाद्रिः ॥ निशः प्रांतं इत्यपि दोषाधिकार्यमेव ॥ तस्माच्च उच्य  
 टिकात्मक एवारुणो दय इति सिद्धं ॥ तेन षट्पंचाशद्द्वानंतरं दशमी प्रवेशे  
 अरुणो दय वेध उक्तो न वति ॥ अंत्योपित त्रैव क एवेनोक्तः ॥ उदये परि विधा  
 उदशम्येकादशी यदि ॥ दान केन्यः श्रीणार्थं दत्तवान्पाकशसन इति ॥ स्मृ  
 त्यंतरेपि ॥ दशम्याः प्रांतमा दाय यद्देति दिवा करः ॥ तेन स्मृष्टं हरिदिनं  
 दत्तं जन्म सुखाय त्विति ॥ तत्रारुणो दय वेधो वेध विषयः ॥ तदा केचि  
 वेधवशात् ॥ तस्वरूपं च माधवीये स्कां दे ॥ परमापदमापन्नो हर्षे  
 वासमुपस्थिते ॥ नैकादशी त्यजेद्यस्तयस्य दीक्षास्ति वैश्वी ॥ वित्तवर्जिता

शिवः  
 २५

खिलाचारः सह वैश्व उच्यते इति ॥ यद्यपि पित्रा देरागमदी हायांतन्मात्रस्यैव  
 स्वत्वं ननु पुत्रादे ॥ तथापि स्वपारंपर्यप्रसिद्धमेव वैश्वत्वं स्मार्तत्वं च मन्यंते  
 वृद्धाः ॥ तत्त्वसागरे न विषे ॥ यथाश्रुक्ता तथा कृत्वा यथा कृत्वा तथेतरा ॥ उच्येते म  
 न्यते यस्तु सर्वे वैश्व उच्यते ॥ केचिद्दशम्यां नवमी वेधमपि त्यजंतितत्र म  
 लं मृग्यं ॥ उदयवेधस्तु परिज्ञेया स्मार्तज्ञे चरः ॥ तदाह माधवः ॥ अरुणो दय वेधो  
 त्रवेधः सूर्यो दये तथा ॥ उक्तो ह्ये दशमी वेधो वैश्वस्मार्तयोः क्रमात् ॥ हेमाद्रिस्तु  
 केषां चिद्दर्शनात्त्रेपि दशमी वेधमाह ॥ अर्द्धरात्रौ केषां चिद्दशम्या वेध इत्येते ॥ क  
 पालवेध इत्येकुराचार्या गेह रिप्रियाः ॥ इति ब्रह्म वेवर्त्तात् ॥ नतन्मम मतं य  
 स्मात्रियामारात्रिरिच्यते ॥ के सुतिकन्यायेनारुणो दय वेधस्यैवेयं स्मृतिरि  
 ति उमाधवः ॥ यस्तु दिक्पंचदशानि स्तथेति वेधः स उपवासातिरिक्ते वि  
 षय इति माधवः ॥ सर्वप्रकारवेधो यमुपवासस्य ह्येकः ॥ सार्धं सप्तसु  
 क्तयोगे वाधते ब्रतमिति निगमादित्यलं ॥ तत्र माधवमते वैश्वेवरुण  
 दय विधात्याज्या ॥ यदात्वेकादश्येव श्रुत्वा स्मृतिं कर्तुं तेष्टादशी वा नयं वा त  
 परोपोषा ॥ एकादशी द्वादशी वाधिका चेत्त्यज्यतां दिनं ॥ पूर्वग्राह्यं तत्तरं स



दिति वैलवनिर्णय इति गधवोक्तेः ॥ स्मार्त्तैस्तु सूर्योदय विद्यात्याज्या ॥ य  
 त्वेकादशी शुद्धा सती वर्द्धते द्वादशी च तन्मा न्यना वा तदा गृहस्तेः पूर्वायति  
 रुत्तराकाया ॥ प्रथमेह नि संहरण व्याप्या होरा त्रसंयुता ॥ द्वादश्या च तथा  
 तदृश्यते पुनरेव च ॥ पूर्वा ग्राह्या गृहस्तेः श्रव्यति त्रिश्चोत्तरा विनो इति स्कां  
 के ॥ वर्द्धमानो ये वमाह ॥ उत्तरय वृद्धौ तु शुद्धा विद्या वा सर्वेषां परैव ॥ संहरण  
 कादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा ॥ सर्वैरेवोत्तरा काय पिरतो द्वादशी यदीति नार  
 दोक्तेः ॥ द्वादशी मात्र वृद्धौ शुद्धायां पूर्वैव ॥ नचेदेकादशी चित्तो द्वादशी परतः  
 स्तिताः ॥ उपोष्येकादशी तत्र यदी चेत्परमं पद मिति नारदोक्तेः ॥ द्वादशी मा  
 त्र वृद्धौ तु शुद्धा विद्या व्यवस्थिता ॥ शुद्धा पूर्वात्तरा विद्या स्मार्त्तनिर्णय ईदृश इ  
 ति माधवोक्तेः ॥ मदुनरनेये वा ॥ यत् ॥ विद्याया विद्या विज्ञेया परतो द्वादशी  
 नचेत् ॥ अविद्या पितृविद्या स्यात्परतो द्वादशी यदीति हेमाद्रौ पा प्रवचनं ॥  
 तदेकादश्या वृद्धौ ज्ञेयं ॥ तदुक्तं माधवेना ॥ एकादशी द्वादशी चेत्कनयं वृद्ध  
 ते यदा ॥ तदा पूर्वादि न त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिन मिति ॥ विद्देकादश्या द्वाद शिक  
 शी मात्र वृद्धौ च सर्वेषां परैव ॥ तत्रैकादशी मात्र वृद्धौ गृहिणाः पूर्वायतेरुत्तर २६

रा पूर्वोक्तपात्रोक्तेः ॥ एकादशी विदुषा च बुद्धेः हस्ते विशेषतः ॥ उत्तरां तु य  
 ति कृयात्पूर्वा सुपवसे ऋहीति प्रचेतसोक्तेः ॥ एतत्तु द्वादश्या चित्तमिति मा  
 धवः ॥ त्रयो दश्यां न लभ्यते द्वादशी यदि किंच न ॥ उपोष्येकादशी तत्र दशमी  
 मिश्रिता पितृविद्यादात् ॥ अविद्या नि निषेधेन लभ्यते दिना नि ॥ सुक्ता  
 तैः पंच नि विद्यायां वैकादशीति चिरितिरुथ शृणोक्तेः ॥ सुक्ता पंचकम  
 रुणेदयमारुत्य ज्ञेयं ॥ अन्यथा तरेऽपि एकादश्यजा वा संन वात् ॥ यदपि हेमा  
 द्रिणां शुद्धा समाशुद्धा न्यना वाधिक द्वादशी काचे सर्वेषां परैवैव ॥ तदपि  
 वैलवविषयं ॥ स्मार्त्तानां च पूर्वैवैत्य विरोधः ॥ हेमाद्रि मते त्वयते ॥ तत्र शु  
 द्धा विद्या द्वयी नंदात्रे धान्यना समाधिके ॥ षट्प्रकारा पुनस्त्रेधा द्वादश्यन समा  
 धिकैरित्यष्टादशैकादशी ज्ञेयाः ॥ तत्र शुद्धाधिक न्यना द्वादशिका शुद्धाधिकं स  
 मद्वादशिका च सकामैः पूर्वा निःकामैरुत्तराकाया ॥ प्रथमेह नि संहरणैतत्तु  
 वक्तुं स्कांदात् ॥ जन द्वादशिकायां तु विष्णु प्रीतिकामैरुपवास इयं कार्यं ॥ स  
 हरणैकादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा ॥ शुभ्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं  
 वेत् ॥ उपोष्येति तिथी तत्र विष्णु प्रीणन तत्परैरिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः ॥ शुभ



नाष्टसमाविद्यन्नाविद्यसमाधिकद्वादशिकाचे सर्वेषां परैवेति हे मा  
 मदनरत्ने उच्यते अधिका परा ॥ संश्लेषेण कादशीयत्रेति पूर्वोक्तेः ॥ अन्याश्च ॥ त  
 द्वादशसमाहीना समाहीनाधिकोत्तरा ॥ एकादशीमुपवसेन्नशुद्धा वैश्वीमा  
 तिका रात्रा ॥ शुद्धा एकादशी ॥ उत्तराद्वादशी ॥ नचैदकादशीविशेष इति नारदात्तेः ॥  
 यत्तु भविष्यपि च विद्यास्यादिति पात्रं तच्छुद्धाधिका परा ॥ यत्तु संश्लेषेण कादशीत्या  
 ज्या परतो द्वादशीयदि ॥ उपोषाद्वादशी शुद्धाद्वादश्यामेव पारणमिति तद्वैल  
 वविषयं ॥ स्मार्त्तानां च पूर्वैवेत्युक्तं ॥ विद्यन्नासमद्वादशिका उच्यते ॥  
 पुत्रवतां च परा ॥ अन्येषां पूर्वा ॥ पुत्रवतोपि पूर्वैति मदनरत्ने ॥ ६ विद्यन्नासमद्वाद  
 शिका च सर्वैः कार्येति हे मा ॥ मुमुक्षुणां परान्येषां पूर्वैति मदनर  
 त्ने ॥ विद्यसमासमद्वादशिकोत्तेन द्वादशिका च मुमुक्षुः परान्येषां पूर्वा  
 कायदिशमीमिश्रिता पूर्वाद्वादशीयदित्युच्यते ॥ शुद्धेव द्वादशी राजलुपोषा  
 मोहकांक्षिन्निरित्युक्तं ॥ मोहकांक्षिग्रहणादन्वेषां पूर्वैव ॥ सर्वत्रैकाद  
 शी कायद्वादशीमिश्रितान्तरैः ॥ प्रातर्नवद्वामावायतो नित्यमुपोषणमि  
 ति पात्रोक्तेः ॥ विद्याधिकासमद्वादशिकायां सर्वेषां पूर्वैव ॥ पारणा हेतुजन्ते

शिवः  
 २९

तद्वादशी कलयापि चेत् ॥ तदानीं दशमीविद्यामुपोष्ये कादशीतिथिरितिरुच्यते  
 गोक्तेः ॥ माधवमते च पुत्रग्रहिणां श्रवयिते रुतरा ॥ विद्याधिक्येन द्वादशि  
 कामोक्षपापक्षयविष्णुप्रीतिकामैः पराकार्या ॥ गृहस्थेन पुत्रं कर्तव्यं ॥ एका  
 दशीद्वादशी च रात्रिरेवेत्युच्यते ॥ उपवासं न कवीत पुत्रपोत्रसमन्वित इति  
 कौर्महिनस्ये उपवासनिषेधात् ॥ दशम्येकादशीविद्याद्वादशी च हयगता ॥ हौ  
 णसाद्वादशी रेयानन्तं पुत्रग्रहिणः स्मृतमिति द्वादशातातपोक्तेः ॥ गृहिणः पूर्व  
 ओपवासः ॥ एकादश्याश्च विद्यन्नासमत्वे वा द्वादश्याश्च विद्यन्नासमत्वे वा  
 रेकादश्यामुपवासो गायानि ॥ दशम्यनुगता इति द्वादशद्वादशीफलं ॥ धर्माप  
 त्यधनार्थं विप्रयो दश्या उपारणमिति कौर्महीनि दशमीवेधत्रयो दशी पारण  
 यो निषेधकानि तानि विहितानि पराणि ॥ अत्र मूलवचना नित्यवस्थाक  
 रे ज्ञेया ॥ यत्तु कालहेमाद्रौ ॥ ब्रह्मवाक्यविरोधेन संसृद्धो जायते यदा ॥ द्वादशी च  
 तदा ग्राह्या त्रयोदश्या उपारणमिति मार्कण्डेयोक्तेः ॥ संहिष्ये च वाक्ये शुद्धा दशी  
 समुपोषयेत् ॥ तथा ॥ विवादे च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं ॥ पारणं च त्रयो  
 दश्या माहेयं मासकी मुने इति पात्रोक्तेः ॥ वेधसंदेहे ज्योतिर्विदां विप्रतिषेध



लोकापराकार्यत्वं तद्वैलव्यविषयमित्यलं वक्तुं ना॥ ॥ अथात्रोपयुक्तं किं  
 चिदुच्यते॥ तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्ये एव नोजनं कार्यं॥ एकादश्यां  
 ननु जीतेति तस्याएव निमित्तत्वात्॥ निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते  
 तदिति देवलोक्तेः॥ केचिन्नु॥ एकादशीव्रतांगत्वेन पूर्वोक्तेरेकनक्तविधाना  
 द्विधिसृष्टेच निषेधानवकाशात् न काम्यव्रतांगे नोजने निषेधः प्रवर्तते तेनेका  
 दशीमध्ये पिश्वर्दिने नोजनमित्याहुः॥ अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनेनो  
 क्तः॥ अष्टवर्षाधिके मस्येति न्यूनवसरः॥ एकादश्यामुपवसेत्यहं योक्तुं  
 नयोरपीति॥ न विधे॥ ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृहीति॥ यत्तु विष्णुः॥  
 पत्न्यौ जीवति यानारी उपोष्य व्रतमाचरेत्॥ आयुषं हरते ननु रक्तं चैव गच्छे  
 तीति॥ तत्र च ननु सा विषयमिति प्राणुक्तं॥ उपवाससामर्थ्यं उमाकं जेयको  
 मयोः॥ एकनक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च॥ उपवासेन दानेन ननिर्वाहं शि  
 को न वेदिति॥ अत्र एकनक्तेन यो मस्य उपवासव्रतं चरेदित्येकनक्तादिषु  
 पवासशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थः॥ तेन तत्प्राणुक्तः सर्वधर्माः संकल्पमंत्रैश्चैक  
 नक्तादिपदेनोहः कार्य इति मद्वनरने॥ तथा सामर्थ्यं प्रतिनिधिना कारयेदि

शिवः  
 २७

ति प्राणुक्तं॥ व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाहु माधवीये कात्यायनः॥ अर्के पर्वद्वये रात्रौ  
 चतुर्दश्यष्टमीदिवा॥ एकादश्यामहोरात्रं नुक्ताचां प्रायणं चरेदिति॥ ॥ अथ का  
 म्यव्रतविधिः॥ ॥ लघु नारदीये॥ दशम्यादिमहीपालत्रिदिनं परिवर्जयेत्॥  
 गंधतांबूलपुष्पादिसूत्रं संतोगं महायशः॥ तत्र दशम्यां विधिः कोर्मि॥ कां स्यं मां सं  
 मसूरांश्च कान्कोरुषकान्॥ शाकं मधु परान्नं च त्यजेत् उपवसन्नस्त्रियं॥ तथा॥  
 शाकं मांसं मसूरं श्वधु न नोजनमैथुने॥ छतमत्पुपानं च दशम्यां वैलवस्त्यजेत्॥  
 मद्वनरत्रे नारदीये॥ अक्षरलवणाः सर्वहविषान्नानिषेविणः॥ अबनीतल्यशय  
 नाः प्रियासंगमवर्जिताः॥ व्रतप्राप्त्या हहे मा प्रोदेवल॥ असहजं लपानां च स  
 लोनां बलं च विणात्॥ उपवासः प्रणश्येत् दिवा स्वापान् च मैथुनात्॥ अशक्तौ च म  
 द्वनरत्रे देवलः॥ अत्यये चानुपानेन नोपवासः प्रणश्यति॥ अत्यये कष्टे॥ विष्णु  
 रतस्य॥ आत्राभ्यंगं शिरोन्यंगं तांबूलं चानुलेपनं॥ व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं चात्य  
 च्छेनिराहता॥ एषु प्रायश्चित्तसु कर्तव्या मृत्युसंग्रहे॥ स्तेनहिंसकृयोः सखा  
 यस्तैः न्यचहिंसनं॥ प्रायश्चित्तं व्रती कयजिपेन्नामशतत्रयं॥ मिथ्यावादे दिवा स्त  
 पे वक्तुं शोचुनिषेवणे॥ अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शतं॥ नमो नाच



यणायेत्यष्टाहुरा॥ तत्रैतत्तैवि नसिः॥ तांबलवर्तणेस्त्री संनोगेमां सनिषे  
 लो॥ अतलोपो नचेत्कुयतिरहा वहुजिबर्जनमिति॥ संनोगे कुरुका लादुम्य  
 रेतः सेकात्मसंनोगमृतेन्यत्र हयः स्मृत इति तत्रैव कात्यायनोक्तं॥ हेमाद्रिः  
 सिधः॥ उपवासे तथाप्राप्ते न कुर्यादंतधावनं॥ दंतानां काष्ठ संयोगे दहत्या सप्त  
 मं कलं॥ काष्ठग्रहणान्मृच्छोष्टाद्यनिषेध इति हेमाद्रिः॥ विस्तुरहस्य॥ आद्योप  
 वासविषये खादिवा दंतधावनं॥ गायत्र्या शतसंस्तुतं बुधप्राश्य विशुध्यति॥  
 निर्णयामृते व्यासः॥ वर्जयेत्पारणेमां संन्रताहेयोषधं सदेति॥ एकादश्यां प्राच्य  
 प्राप्नो माधवीये कात्यायन आह॥ उपवासो यदा नित्यः प्राहुं नैमित्तिकं न वेत्ता॥  
 उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पित्तसेवितं॥ मातापित्रोः हृदये प्राप्ते न वेदेकादशीय  
 दि॥ अन्यत्र पित्तदेवांश्च आजिघ्रेत्पित्तसेवितमिति॥ हेमाद्रिः सर्वनिबं  
 धेष्वप्येवं॥ एतेनैकादशी निमित्तकं प्राहुं वा दृश्यां कार्यमिति वदंतः परास्ताः॥  
 किंच॥ महालय सपहः सकलः पूज्यः प्राहुषोऽशकं प्रतीति॥ अतं षोडशत्वं  
 योपैकादश्यां च मन्वादिप्राहुं हयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षेकादश्यां विहितं प्रा  
 हुं बाधितमेव स्यात्॥ अदपि स्मृतिचंद्रिका स्तं पठति॥ अत्राश्रितानि पापानि

शिवः  
 २६

तज्जोक्तुर्दातुरेव च॥ मजंति पितरस्तस्य नरकेशाश्रयतीः समा इति॥ तस्यापिरा  
 गप्राप्तलुजिगोचरस्य वैधं प्राहुं गोचरयतां महत्साहसमित्यलं॥ योपि अहं  
 तप्राहुं निचयाजलपिंडविनाशता इति लघुनारदीये एकादश्यां प्रादादिनिषे  
 धः॥ समाह पितृत्रिने विषयः॥ पूर्ववाक्ये तज्जहणात्तानि चयः प्रतिग्रहः॥ अ  
 त्रतप्राप्त्याहमद नरेन देवलः॥ सर्वभूतत्रयव्याधिः प्रमादो गुरुशासनं॥ अ  
 त्रतप्राप्तिपक्षे ते सद्यो देवानि शास्त्रतः॥ स्कां देपि॥ अष्टौ तान्यत्र तप्राप्तिप्रा  
 पोमूलं फलं पयः॥ हविर्ब्रह्मण काम्या च गुरोर्वचनमौषधं॥ इदं वा तिसंकेष्ट  
 विषयः॥ नारदीये॥ अस्तुकल्यो नृणां प्रोक्तः स्त्रीणां वरवर्णिमि॥ मूलं फलं  
 पयस्तोयमुपजोग्यं न वेद्युने॥ नत्वेव जोजनं कैश्चिदेकादश्यां बुधे स्मृतं॥ अ  
 त्रस्यापवादः॥ शयने च मण्डाने मत्पार्श्वपरिवर्तने॥ नरो मूलफलाहारी  
 रुद्रिरास्यं ममापयेत्॥ एते वा विरोधिनो निर्णयाः सर्वत्र ते सुनीयाः॥ तत्रैका  
 दश्यां संकेत्यः॥ गृहीत्वोडं वरं पार्श्ववारि पूर्णमुदञ्चुखः॥ उपवासं जुगृही  
 याद्यैव वायं वधारयेदिति माधवीये वाराहोक्तः॥ मंत्रस्तु विसृक्तः॥ एकाद  
 श्यां निराहारः स्तित्वाहमपरे हनि॥ नोदया मिष्टुडरी काहशरणं मे नवाच



ति॥ शैवादीनां उहेमाद्रौ सौरपुराणे॥ सावित्र्याप्यथ वानास्त्रासंकल्पं उभय  
 चरेत्॥ शिवादिगायत्र्यो यजुर्गैत्र्यस्तिस्रः॥ वाराहे॥ इत्युच्चार्य ततो विद्यासुखा  
 जलिमथापयेत्॥ ततस्तुक्तं लंपिबेत्॥ अष्टाहरेण मंत्रेण त्रिजंघनेनाजिमंत्रितं॥  
 उपवासफलं त्रेफुः॥ पिबेत्पात्रगतं जलमिति कात्यायनोक्तं॥ मध्यरात्रे उदये वा  
 दशमीवेधे रात्रौ संकल्प इति माधवः॥ दशम्याः संगदोषेण अर्द्धरात्रौ तरेण च॥ वज्र  
 ये चैतरो यामासंकल्पान्ननयोस्तदा॥ विदोपवासेन संस्तुदिनं त्यक्त्वा समादि  
 तः॥ रात्रौ संस्तुजयेद्विष्णुसंकल्पं च तदा चरेदिति नारदीयोक्तं॥ तत्रैव प्रजामति  
 धाय॥ देवस्य पुरतः॥ कथं जागरं नियतो ब्रती॥ आदृश्यां निवेदनमंत्र उक्तः का  
 त्यायनेन॥ अज्ञानतिमिरांधस्य ब्रते नानेन केशव॥ प्रसादसुखेनायत्त  
 नदृष्टिप्रसेनव॥ नारदीये॥ शालाणां जयेत्तुत्यादद्याद्देहिणां ततः॥ स्कान्दे॥  
 भत्वा चैवोपवासं उयोश्चाति दशदिने॥ नैवेद्यां तु लसीमिश्रं हरत्याकोटि वि  
 नाशनं॥ द्वादश्यां च वज्रान्याहव हस्पतिः॥ दिवानिद्रा परात्तं च पुनर्न जिनमै  
 युने॥ सौमं कास्यामि पंतैर्लं द्वादश्यामहवज्रयेत्॥ हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे॥ पु शिवः  
 नर्न जिनमभ्यायो नारत्राया समैयुने॥ उपवासफलं हन्यदिवा॥ इति प्राच ३०

३ बह्वनारदीये॥ रजस्तुलां च वंजलं महापातकिनेतया॥ स्तुतिकोपतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकं॥  
 ब्रतादिमध्मेष्टु पाद्यये पांधनिष्ठतमः॥ अष्टोष्टो हरसहस्रं उजपेद्देवेदमातरमिति॥ उलर

पंचमी॥ स्कान्दे॥ परान्नं कांस्पतां कूनेलोन्नं वितयताषणी॥ वज्रयेदिति शेषः॥ विलुध  
 मी॥ असंताप्या न हि संताप्य तुलस्यतसिकादली॥ आमलक्याः फलं वा पिपासोप्राश्य  
 शुध्यति॥ एतत्तु ब्रतं सूतकेपिकार्यं॥ सूतके मृतके वापि न त्याज्यं द्वादशीपंचमीमि  
 तिविस्तृक्तेः॥ तत्रत्यक्तं शनादिस्तुतकांते कार्यं॥ सूतकांते नरः स्नात्वा पूजायत्वा ज  
 नार्दना॥ दानं हत्वा विधानेन ब्रतस्य फलमश्नत इति मास्मोक्तं॥ रजोदशनिपिका  
 र्यं॥ एकादश्यां न तुं जीत नारी इष्टे रजस्य पीति तुलस्योक्तं॥ यदा द्वादश्यां प्रवण  
 हंत दशमुद्धामयेकादशीत्यक्त्वा तत्रोपवासः कार्यः॥ शुक्ला वा यदि वा तस्माद्वा  
 दशी प्रवणान्विता॥ तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति नारदीयोक्तं॥  
 एते च नियमाः कास्य ब्रते नियताः॥ नित्यं ब्रते सति संनैव कार्याः॥ शक्तिमां  
 स्तु न कर्वा न्नियमं स विशेषणमिति कात्यायनोक्तं॥ अशक्तो न माधवीये  
 ब्रतं वेवती॥ इति विज्ञाय क्वचित्ता वर्यमेकादशी ब्रतं॥ विशेषनियमाश्चोक्तो  
 रात्रं तु जिवजित इति॥ ॥ अथाष्टौ महाद्वादश्याः॥ तत्र शुद्धाधिकेकादशी  
 पुताद्वादशी उन्मीलिनी॥ द्वादश्यां वज्रं द्वादश्याधिके वज्रं तसा वंजुनी॥ वासरत्र  
 स्पशनी त्रिस्तुता॥ अथेपर्वणः सरणीधिकत्वे पक्षवर्हिनी॥ अथ शुक्ला



या॥ अथवा युता विजया॥ पुनर्बसुयुता जयंती॥ रोहिणी युता पापनाशिनी॥ पु  
 पापहृयमुक्तिका मउपवसेत्॥ अत्र मूलं हेमाद्रौ हेयं॥ एकादशी द्वादशीयो  
 त्वेत्तत्रैवोपवासः॥ पार्थको उशक्तस्योपवासद्वयं॥ एकादशी सुपोषे वद्वाद  
 समुपोषयेदिति विलु रदस्यात्॥ अशक्तो उद्वादश्यामेव॥ एवमेकादशीत्युक्ता  
 द्वादशी समुपोषयेत्॥ पूर्ववासुरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति तत्रैवोक्तं॥  
 यदा त्वत्वा द्वादशी तदोक्तं मास्ये॥ यदा नवति अस्यापि द्वादशी पारणादिना॥ उ  
 षः काले द्वयं कर्तव्यं त्रातमाध्याह्निकं तदा॥ नारदीये॥ अस्यायामथ विभेद्द्वाद  
 श्यामरुणोदये॥ स्नानार्चनक्रियाः कायदिनहोमादि संयुता इति॥ संकटे उमा  
 धवीये देवतः॥ संकटे विषमे प्रातः द्वादश्यां पारयेत्कथं॥ अद्विस्तु पारणं कर्तुं  
 सुनर्तुं न दोषोऽस्ति॥ संकटे त्रयोदशी प्रातः प्रदोषं ब्रूता दो॥ अत्र केचिदाहुः॥ अ  
 पकर्षवाक्यान्त्यनाहिताग्निविषयाणि॥ अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षयोगादि  
 ति॥ द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यं॥ द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवा  
 सरसंहितः॥ तमतिक्रम्य कवीतपारणं विलु तत्पर इति निर्णयामते मदनरत्ने  
 च विलु धमेत्ते॥ अत्र केचि संगिरंते॥ यदा न्यसी द्वादशी तदापि प्रातर्मूलं हेतु

शिवा  
 ३१

ये पारणं कार्यं॥ सर्वेषामुपवासानां प्रातरे वहि पारणेति वचनादिति॥ अस्मज्जुरव  
 स्तु॥ बहूनां कर्मकाजानां विना कारणं बाधापत्तेः॥ प्राणुक्तं वचनैश्चात्य द्वादश्यामे  
 वापकर्षाविधानादपराह एव कार्यं॥ प्रातः शब्दस्तु सायं प्रातर्बिजातीनामशानं क्रति  
 बोदितमिति वदपराह वाचित्वे फपपन्नः॥ न च वाक्ये यथं॥ पुनर्नैजिनसायं पा  
 रणानि वत्यर्थत्वात्तस्य व्याहुः॥ प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे परार्कं वाराहो॥ ए  
 कादशी विलुता चेद्वादशी परतः स्विता॥ उपोष्या द्वादशी तत्रयदी चेत्परमं पदमिति॥  
 केचिद्विलुना चेदिति पठितं॥ अत्र विरोधिनो नियमाः सर्वव्रतेषु बोधव्याः॥ अ  
 न्येन वरात्रे वस्यं त इति हि क॥ ॥ इति श्री रामहस्तनृत्तात्मजकमजाकरनृ  
 त्तने निरीयसिंधौ एकादशी निर्णयः॥ ॥ द्वादशी उष्वैवायुग्मवाक्यात्॥ द्वाद  
 शी च प्रकर्षं व्यापकादश्या युता प्रतो इति स्कांदाच्चा॥ त्रयोदशी उ सर्वमते सुकाश  
 वल्लोक्तं तदा॥ त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितो या सितः पश्चादिति दीपिकोक्तेः॥ अत्र  
 योदशी पूर्वपिरुत्तमत्रयोदशी तिमाधवाब्ब॥ चतुर्दशी उ सर्वमते सत्तासवा  
 क्तोत्तरा॥ उपवासे उ द्वयपि परेति मदनरत्ने॥ पूर्णमास्यमावासे उ सा वित्रे  
 अर्तविना परे प्राहो॥ अत विहन कर्षये द्वादशी कदाचना॥ बर्जयित्वा सुनि



छ सावित्री व्रतसुतममिति ब्रह्मवैवर्तम् ॥ अमाया योगविशेषो परार्केशात्तातप  
 अमावास्या न वेदरो यदाह मिसुतम् ॥ का कवी ज्ञानमात्रेण गोमहस्रफलं ल  
 ता अमावासोमवारेण रविवारेण सप्तमः ॥ चतुर्थी ज्येष्ठवारेण विषयसदृशं फलं  
 तत्रैव व्यासः ॥ सिनीवाली कुरुवापि यदि सोमदिने न वेत् ॥ गोमहस्रफलं दद्यात्सा  
 नैवैमो मिनाहर्त ॥ हेमाद्रौ बहन्मनुः ॥ प्रवणा शिधनिष्ठा प्रणिगोदेवतमस्तके ॥ य  
 धमार विवारेण व्यतीपातः सञ्जयते ॥ नागदेवतमधेया ॥ मस्तको मृगशिरः ॥ प्रथम  
 पाद इत्यन्ये स च सर्वपा ॥ ॥ अथेष्टिका लः ॥ ॥ गोत्रिलः ॥ पक्षात्ता उपवस्तव्या  
 पक्षादयो न्नियष्टव्या इति ॥ उपवासो न्वाधाने ॥ तत्र मध्याह्ने तत्पूर्ववापर्वप्रतिपदं धौ  
 तादिने यागः ॥ पूर्वाह्ने वाय मध्याह्ने यदि पूर्व समाप्यते ॥ उपोष्य तत्र पूर्वैकस्तदहर्वाग  
 इत्येते इति जौणाहि वैवर्तात् ॥ अत्र च वैधा विनागः ॥ आवर्त्तनाहु शर्वाहो विपरास्त  
 तः परः ॥ मध्याह्नस्ततयो संधिर्यदावर्त्तनमुच्यते इति मदनरत्ने वचनात् ॥ मध्या  
 ह्नाह्नु संधौ माधवमते परे क्रियागः ॥ अपराह्ण्यवा रात्रौ यदि पूर्व समाप्यते ॥  
 उपोष्य ते स्मिन् न हनि चो नूते याग इत्यत इति जौणाहिणे के ॥ हेमाद्रिस्त्वपराह्ण  
 संधावपि परदिने प्रतिपदं चतुर्थी शोचं द्ये च सति द्वितीयादिष्वत्यंतद्वये सति

शिवः  
 ३२

पूर्वैक्यागः ॥ पर्वणो शो द्वितीये च यद्यं च द्विजातिनिः ॥ द्वितीया सहितं यस्मा  
 त्रहृषयं त्याग्यता इति ॥ द्वितीये त्वितिके सुतिन्याये न च यो शपरं ॥ उरी  
 ये त्विति श्रुतपाणो पाठः स्पष्टायैव ॥ तथा ॥ नूतापंचदशी ह्येता द्वितीयाह  
 यगामिनी ॥ चरुरिष्टिरमाया स्याद्भूते कथ्यादिकी क्रिया इति बोद्धाय न वच  
 नाच्चेत्येव चिवा न् ॥ मदनरत्ने पि ॥ चतुर्दशी चतुर्थीमा अमावास्या न दृश्यते ॥ यो  
 नूते प्रतिपदं स्यात्पूर्वतत्रैव कारयेदिति ॥ यद्गुमाधवः ॥ यस्तु वाजसनेयी  
 स्यात्तस्य संधिदिनाहुरा ॥ न काप्यन्वाहितिः किं उ सदा संधिदिने हि सत्याह ॥  
 यद्वाकासाहर्षिकं ॥ आवर्त्तनादधः संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ॥ परे च रि  
 ष्टिरित्याहु विष्णु वाजसनेयिन इति ॥ यद्वा मदनरत्ने ॥ मध्यं दिना स्यादहनीह  
 यस्मिन् प्राकपर्वणः संधिरियं तृतीया ॥ सारवर्त्तिका वाजसनेयि मत्या तस्या  
 मुपोष्याथ परे च रिष्टिरिति ॥ एतत्पौर्णमासी परमिति तत्रैव ॥ आवर्त्तनो  
 हुमिव गिस्ताह्नौ वा समासे ॥ मध्याह्नादवकिं मासात्तृतीयेत्यर्थः ॥ स  
 कर्कनाथदेवजानि श्री अनंतनाथादिसकलतत्तारवीपरं य विरोधा



कृशनादराजोपेहं ॥ पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः ॥ संधिश्चे संग वा  
 धीप्रकृपया वृत्तनात्रके ॥ सापौर्णमासी विहया सद्यस्का न विधौ नरे ॥ त्रमा  
 यां विशेषमाह बौद्धायनः ॥ द्वितीया त्रिमुहूर्तचित्प्रतिपद्या पराहिकी ॥ अन्वा  
 धानं च उद्देश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥ कात्यायनः ॥ यजनीये क्रि सोमश्चे वा  
 कृष्णो दिशि दृश्यते ॥ तत्र व्याहृतिर्जिह्वा दूर्जं दद्याद्दिजातय इति ॥ एतच्च  
 वायनवज्ज सने विविषयं ॥ तैत्तिरीयकृतौ च द्वां प्रदर्शने पिपासा उक्तं ॥ ए  
 वा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्ये जान पश्चाच्च प्रमा अन्कदेत्यसिन्ने वास्य  
 जो के भुंक्तं नवतीति ॥ अकृत्यं तरेपि ॥ यदहः पश्चाच्च प्रमा अन्कदेति तदह  
 हयजन्निमाहो कान्कदेतीति ॥ मदन रने येवं ॥ आपस्तंबनाम्या यं स  
 ग्रहे येवं ॥ अतः पक्षवयस्य स्वस्वस्त्रा धावच्छेति तत्त्वं ॥ इषयं त्याग्यत्वा य  
 ना इति उद्देश्यं संधिविषयमिति माधवः ॥ शेषपर्वणीष्टौ विशेषमाह  
 माधवीयेणार्थः ॥ प्रतिपद्यप्रविष्टाय यदि वेष्टिः समाप्यते ॥ पुनः प्रणीय  
 लस्तेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥ गृह्याग्नेनायं नियम इति मदनपारिजा

३३

संधि

तः ॥ एवं पर्वण्यं प्रातिपदश्च त्रयोऽंशायागका नः ॥ उक्तः ॥ क्वचित्प्रतिपद  
 यो शे पिपासा ॥ यद्यपराह्ने स्या धार्गं प्रातः परे हनि ॥ कवीणः प्रतिपद्वागे चतुर्थेपि  
 न दुष्यती ॥ तिब्बुशा तातपोक्तेः ॥ एतत्सर्लिमा परमिति मदनरने ॥ पर्व  
 णि प्रतिपदः हयस्य वृद्धे शार्द्धं प्रदिष्य संधिर्हयः ॥ तराह माधवः ॥ वृद्धिः प्र  
 तिपदो यास्ति तदूर्ध्वं पर्वणि हि पेत्त ॥ हयस्यार्द्धं तथा हि स्वासंधिर्निर्लीयतां  
 सदेति ॥ कात्यायनोपि ॥ परे क्रियति कान्यनास्तथैवान्यधिकान्शयाः ॥ त  
 दूर्ध्वं स्या शर्वस्मिन्ना सवृद्धी प्रकल्पयेदिति ॥ एवं स्मार्त्तस्त्रालीपाके पि  
 के यः ॥ तत्रेहि स्त्रालीपाका बाधान्ठह प्रवेशनीय होमानंतरं प्राविन्यां पौ  
 र्णमास्यां प्रारंभणी यौ ॥ ननु दृष्टी ॥ यद्यारंभे मूलमास पौषमास शुक्ला स्ता  
 दि नवति तदा पारंभः कार्यः ॥ यात्रिडा ॥ उपरागे धिमा सश्रयदिप्रथमप  
 वृत्ति ॥ तथा मलिक्रवे यौषे नान्वारं नण मिष्यते ॥ गुरुनागवयोर्मेष्टे च  
 प्रकृष्टयं ग्रहे तथेति संप्रहवचनानि तानि आलस्यादिना तिकां तत्पुद्गल  
 लप्रारंभविषयाणि ॥ नाम कर्म च दृष्टेष्टि यथा कामं समाचरेत् ॥ अतिप



ते सति तयोः प्रशस्ते मासिष्ठ एते त्वपरार्कवचनादिति प्रयोगपारिजाते ॥  
 कंचैतत्प्रयोगरत्ने न द्वै ॥ कालादृशं च नाम कर्मचजाते हिमिति पाठ ॥ याज्ञि  
 कास्तु ॥ आधानानंतरा पौर्णमासी च नमलमासगण ॥ तस्या मारं नली यादी ॥  
 ऊर्ध्वतकदाचनेति त्रिकांजवचनं बुद्धकाल एव विवक्षितं ॥ त्वो पारं नं कया  
 दित्याहुः ॥ कालादृशं स्मृति संग्रहे ॥ आरंभं दृशिते ह्यो रग्निर्यत्र स्य चादिमा  
 प्रतिष्ठाः पंच कर्माध्याः मलमासे विवर्जयेदिति ॥ अथ विवर्तितः ॥ तत्रापस्तंब ॥  
 यदीष्टा यदि पशुना यदि सोमेन यजेत सोमा वा स्या यां पौर्णमास्यो अत्रेति  
 प्रवृत्तितः काले सिद्धे पिसृष्टा लता विधेया ॥ तृतीया सांगतोक्तः ॥ अत्र पौ  
 र्णमास्यमावास्या शब्दाभ्यां तदंत्यहो गृह्यते ॥ तेन तद्वत्पहो रात्रे इत्यर्थमा  
 हरामांजरः ॥ माधवोपि ॥ इष्टादि विवर्तितः सवर्षपर्वण्येवेति निर्णय इति ॥  
 अत्र विशेषमाह त्रिकांजमंडन ॥ कात्यायनश्च ॥ आवर्तनात्प्राण्यदि पर्व  
 संधिः सत्वा उतस्मिन्नहति विवर्तितः ॥ तदैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मि  
 न्निवर्तितः प्रवृत्ते परे करिति ॥ धर्तस्वाम्या द्यो ये वमाहुः ॥ यद्दृष्टं ति

शिवः  
 ३४

सांगा या विवर्ततेः पर्वकालत्वादावर्तनात्प्राक् संधौ संधिमन्त्रितो यजेतेति  
 प्रवृत्तेः प्रतिपदि स मासि नियमात्प्रवृत्त्यनंतरं प्रतिपदि विवर्तित्ययोगा  
 त्स्वर्गविवर्तितिरित्युक्तं तत्र त्रे पार्थसारथिना ॥ यद्यपि प्रवृत्तेः सर्व  
 त्वादसर्वमते स्यादिति आपस्तंबेनोक्तं ॥ तथापि हेतुवादेन श्रुतिमूलत्वा  
 तावादेन वा समन्त्रिआहारादिति वदप्रा मा एयमिति तदाशय ॥ आग्र  
 यणे उविशेषं वक्ष्याम ॥ अन्वारं नली या उच्यते इत्यां कार्येति ॥ हिरण्य  
 के शिवेनौ मातृदत्तये ॥ अन्येषां पर्वण्येव पशौ कालांतरमप्याहवौका  
 यनः ॥ आमावास्ये न बाहविषेष्टानहत्रेवेति ॥ शुक्लपक्षे हस्तिकादि वि  
 शारवातेषु देव नहत्रेष्टितिकेशवस्वामी आचरन्ते ॥ चातुर्मास्येषु पिष्टा  
 दशाहं यथा प्रयोगपक्षे यो नहत्रेष्टयां रंज ॥ यावज्जीवसां वसरप्रयो  
 गयोगयोस्तु फाल्गुन्यां च आं वारं रंज ॥ पशौ उविशेषमाह कात्यायन ॥  
 अहदिज्ञानवतिनियतं पर्वसंधिः परस्तात् सत्वा तस्मिन्नहनि उपशु  
 सद्य एव हवा ॥ आरुण्याथ प्रवृत्तिरथ चेत्पर्वसंधिः पुरस्तात् सत्वा त



स्तिप्रलतिमयउस्यात्यशुःसद्यएवा॥अधिकारस्त्वग्रीजेमीयेणसवमीये  
 समानतंत्रोवाकार्यइतित्रिकांडमंडन॥सोमेबाहापस्तंब॥अमाबास्यायो  
 दीहायुजनीयेवापौर्णमास्यांयजनीयेवासुत्ययमर्थः॥हरिति॥आद्या  
 यनसूत्रेपि॥एवंपहस्यप्रथमेहनिदीहंतनरुत्रयोगेचेति॥एवंपहः  
 अकपहः॥नरुत्रयोगेवेत्ययमर्थः॥पौर्णमास्यांदीहांयजनीयेवासुत्यय  
 मर्थः॥अथादिहर्णिमायाश्चिजानरुत्रयोगेचेति॥आधानंउपवर्णिनहंहीहोते  
 त्रेषुचोक्तं॥तत्रपर्वनरुंगाहंपत्यमादधीतीत्यादिवाक्यंकर्मकालव्यापि  
 ग्राह्यं॥दिनद्वयेतत्वेपरंग्राह्यं॥संकल्पस्यपर्वणिजानाह॥पूर्वत्रनरुत्र  
 योगेतदेवग्राह्यं॥पत्रग्रीणिमन्निपतितान्युत्तर्नरुत्रंचपर्वतसम  
 विप्रतिषेधेरुत्तर्नरुत्रंचबलीयइतिहिरण्यकेशिहिरात्रात्॥रुत्तर्वसे  
 तेभ्रातृलोत्रिमादधीतेत्यादि॥रुत्तुकारिकायांउ॥माघादियंचमासे  
 शुभ्रावणेवाचिनेतथा॥मार्गशीर्षेषुकपहेआधानमथकारयेदिक  
 तं॥अत्रमूलंमृगं॥आधाननरुत्राणित्वापस्तंबसूत्रे॥तत्तिकारो

शिवः  
 ३५

हिलीमगशीर्षपुनर्वसुपुष्यपूर्वोत्तरापूर्वाणोत्तराषाढहस्तचित्राविशाखातु  
 राधाश्रवणोत्तराभाद्रपदाइति॥सोमपूर्वाधानेविशेषमाहआपस्तंब॥सोमेन  
 यज्यमाणआदधानोनरुत्रसूत्रेननरुत्रमिति॥अत्रप्रकरणदाधानकाल  
 बाधः॥तेनसोमस्यवसंतकालतान्बाध्यतेइति॥रुद्रदत्तवृत्तौनारायणव  
 त्तोचोक्तं॥तंत्ररुत्रेवातिकेचतेवाएतेउत्तयेअपहतपाप्मानोरुतवःएषवा  
 दयन्तादित्यपाप्मनोपहतायदैवेनकदाचनयत्तउपनमेदथादधीतोत्य  
 त्योत्रोत्तरायणरूपदैवेदेहिणायनंरूपंचपिअमृतत्रयमित्यनयमृ  
 त्युत्रयसोमाधानेशतपचीविहितं॥तदेकवाक्यतयाशाखांतरेपिनलनसू  
 त्रीदित्यत्रसोमकालकालबाधएवा॥आधानकालबाधस्ययदैवेनेप्रक्षो  
 पनमेतदादधीतेत्यस्यांशाखायांवाक्यांतरेणसिद्धत्वावसोमकालबाधा  
 र्थमेवेत्यक्तं॥धृत्स्वामीउसोमस्यापियरुत्तस्यापिनसूत्रेदितिलिखना  
 उजयवातबाधमन्यते॥श्रीरामांजारस्तुकोलांतरविधानंवासर्वकावा  
 नादुरोवेतिपहद्वयसुक्तवान्॥तत्राद्येउत्तिकादिकालांतरस्ययथाधाने  
 वसताद्यबाधनविधानं॥तथासोमैकद्वयनपूर्वपक्षउणाहसंनिपा



तेयुक्तकाभोनादेश इतिर्द्धोः सुप्रोक्तो दगयना बाधेन मानिसं धिरूप  
 कालांतरविधाना उदगयनं त्वपेक्ष्य तत्क कं॥ द्वितीयपक्षे उदयदेवेनं य  
 स उपनमेदिति सर्वकालानादरुक्त इति नरराजसूत्रा सर्वशब्दस्य च  
 विधेति सर्वदृष्ट इति वृद्धयो रप्रयोगा सर्वकालबाधः॥ तेन दृष्टिणायने  
 पिनवतीत्फलं पण्डितभाषे देवत्रातनाप्येतं नरत्रेच पदस्य पिकुञ्जुनव  
 तीत्फलमिति दिक्॥ श्राद्धे त्वमावास्या त्रेधा॥ विनक्तदिनं तृतीयांशो यो पराक्त  
 जागस्तथापि नीमाग्निकेः प्राच्या॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं होण राजनिशस्य  
 तो॥ वासरस्य तृतीये शोनातिसंध्या समीपत इति कात्यायनोक्तेः॥ दशश्राद्धं च  
 यत्रोक्तं पार्वणं तत्र कीर्तितं॥ अपराह्णे पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यत इति शाता  
 तपोक्तेः॥ दिनद्वये तत्र सत्वे सर्वापराह्ण व्यापी दशश्राद्धः॥ यच्च न ये चरे  
 ष्विहितः सर्वापराह्णस्ति त इति हीपिकोक्तेः॥ यदुक्ता क्षात्रिणिः॥ नृतविद्वान्मा  
 मावास्यां मोहादज्ञानतोपि वा॥ श्राद्धकर्मणि ये कथं तेषामायुः प्रहीयत इ  
 ति॥ तदपराह्णे च उद्दशी वेधपरमिति श्राद्धहेमाद्रिः॥ अपराह्ण व्याप्तिपरमि  
 ति माधवः॥ दिनद्वये पराह्ण व्याप्त्यनावेशतो व्याप्तौ च तिथिर्होये श्रवति

शिव  
 ३६

हेमाद्रिः॥ यदा च उद्दशी यामं चुरी यमनुचरयेत्॥ अमावास्या ही यमाणा तदे  
 व श्राद्धमिष्यते इति कात्यायनोक्तेः॥ च उद्दश्याश्च उर्थं यामं दशः प्ररयेत्॥ च  
 उद्दशी यामत्रयं स्यादित्यर्थः॥ ही यमाणा परदिने पराह्ण व्यापिनी नेत्यर्थः॥  
 व्यतिरेकमाह॥ वर्द्धमाना ममावास्या लक्ष्ये दपरेह नि॥ यामास्त्री नधिका  
 चापि पितृ यज्ञस्ततो न वेत्॥ ततः श्राद्धं च॥ दिनद्वये पराह्ण व्याप्त्यहेति  
 थिद्वयो च हारीतः॥ त्रिमुक्तं तच्चिकर्तव्या पूर्वार्खवाचैव कृत्वा॥ कर्तुं रक्षयु  
 त्रिः कार्यमपेक्षं सामग्री ति त्रिः॥ त्रिमुक्तं तत्रावे उद्दश्यानेत्यर्थः॥ पिंडपितृ  
 यज्ञस्तु कात्यायनैर्यागदिना त्वेवैकः कार्यः॥ पूर्वार्खत्वात् पिंडपितृ यज्ञ  
 इति तस्मात्॥ व्याख्यातं चैतत्क कर्तव्यं॥ पूर्वार्खदशतिष्ठं पितृ य  
 तोन पश्चात्॥ केतः अंगत्वात्॥ तथा च श्रुतिः॥ तस्मात्पूर्वैकः पितृ न्यः  
 क्रियते उत्तरमहर्देवान् यज्ञं तीति॥ पूर्वैकः पितृ न्यो यज्ञं निष्पत्तीय प्रा  
 तदेवेन्यः प्रतनुत इति च॥ तेन तन्मते गमे वा सो॥ तदुक्तं॥ अंगं वास मा  
 निव्याहारादिति॥ तेन कर्म मते च उद्दशी युक्तदश पिंडपितृ यज्ञ इति॥



श्री अनेतनाथे उपरे धरि कं॥ अत्रे दे धा प्रका ये दृश्यते॥ आपस्तंबानां  
 परदिने कुकुर्नमपि दर्शिते तत्रैव पिंड पितृ यज्ञः॥ तदा हापस्तंबाः श्री  
 वास्यायां यदहं प्रमसं न पश्यंति तदहः पिंड पितृ यज्ञं कुरुत इति॥ अस्त  
 र्दृष्टी व्याख्या पिंडे युक्तः पितृ यज्ञः पिंड पितृ यज्ञः॥ स च कर्मोत्तरं न उदर  
 शेषः॥ यथा वक्ष्यति॥ पितृ यज्ञः स्वकाल विधानादनुगं स्यादिति॥ ते च यदहं  
 प्रमसं न पश्यंति पंचदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते॥ यदहस्तयोः संधिस्त  
 दहरित्यर्थ इति॥ श्री रामांजरोपाहा॥ पिंड पितृ यज्ञोक्त पर्वसंधि मंदहारात्रा  
 पराह इति॥ अतः पर्वसंधे पितृ यज्ञः शतपथ्य क्रतिरपि॥ यदैवेष नष्ट  
 रस्ता न्नपश्चाद्दृशेय पितृ यज्ञो ददातीति॥ एवं पर्वसंधिदिने हि पूर्वतः  
 पश्चाच्चंद्रो न दृश्यत एवेत्यर्थः॥ सत्या षा णे पि पितृ यज्ञं प्रक्रम्य दृश्य  
 माने तूपो यश्चो नूते इत्युज्जते इत्याह॥ हे माद्रिस्तु अमा वास्याशब्द स्थिति  
 वचन एव हर्षोक्तपस्तंबस्त्रे य उक्तं न पश्यंतीति तत्र हयोति प्रेतः॥ अ शिवः  
 तच्छुद्धिं चंद्रस्य हीणत्वात्तद्वक्तृदशे पितृ यज्ञं उनि वर्ज्य विप्रश्चंद्रं

शिवः  
 ३१७

यप्रमानिति मन्त्रके॥ य उक्तं यदहस्त्वेव दर्शितं नैति चंद्रमाः॥ तच्च यापे हया  
 सेयं हीण राऊ निवेत्यपीति॥ य उक्तं दृश्यमाने पितृ यज्ञे चंद्रो दृश्यते इति कात्या  
 यनोक्तेः॥ दृश्यमाने ये कश्चिज्जानि लोके॥ यस्यां सं धागतः सोमो मण्डल  
 निव दृश्यते॥ अपराह्णं हयस्तस्यां पिंडानां करणं पूर्वमिति हारीतोक्तेः॥  
 चंद्रोदयकालश्चोक्तः कात्यायनेना॥ अष्टमं शेषं च उदृश्याः हीणो न वति चंद्र  
 माः॥ अमा वास्याष्टमं शेषं उदृश्याः किलः न वेदिति॥ ते न हर्षवर्धनरेव पितृ यज्ञ  
 इत्युचिवात्॥ कर्काचार्यैरपि॥ अपराह्णे पिंड पितृ यज्ञः चंद्रादृशने मा वास्या  
 यामिति कात्यायनस्त्रे अदर्शने न हय एवोक्तः॥ तस्मिन् हीणे ददातीति अ  
 तः॥ अतस्तन्मते च उदृशी युक्त दश पितृ यज्ञे सति परदिने यागो यस्मि दृशी  
 तदहं सर्वो ह्यमपि हे माद्रिकर्कादिव्याख्या नमापस्तंबै रनक्तपरा मात्का  
 तीय बोधायनादिविषयः॥ आश्वलायनानामपि शेष पर्वणि पितृ पितृ य  
 ज्ञे॥ तथा च स्त्रे॥ अमा वास्यायामपराह्णे पिंड पितृ यज्ञ इति॥ अत्र ना  
 रायणवृत्तिः॥ अमा वास्याशब्दः प्रतिपत्यं च दृश्याः संधि वचनोपपत्त्या पर



कृशब्दसमन्वयात्तद्व्यहोरात्रे वर्तते ॥ तस्यापराह कश्चिदर्थे जागे पंडितः  
 यज्ञः कार्यः ॥ औपवसथ्यं यजनीये बाहनि ॥ यदा त्वहोरात्रं संधौ तिष्ठि संधौ स  
 तदौपवसथ्यं एवाह नि क्रियत इति ॥ अतएवास्तु कृतं ममावास्या प्रतिपद्य पित्रे  
 न वेत्ता तदनुमनयं हेयं पर्वशेषं च पर्ववदिति हेमाद्रौ वचनं पिंडपितृय  
 ज्ञपरस्तु कृतं प्रयोगपारिजाते ॥ अयं च स्मार्त्तग्रीमता संशर्लं दशश्राद्धव्यतिषंगे  
 एकार्यः ॥ व्यतिषंगे नामो जयोः सहानुष्ठानं ॥ एतच्च स्मालीपाकेन सह पिंडार्थ  
 मुद्रित्येति स्मृते वृत्तिरुक्तोक्तं ॥ खंडपर्वणि च केचिदाहुः ॥ पूर्वक्रियं पिंडपितृय  
 ज्ञव्यतिषंगे एवाहं हत्वा परे क्रिकेवलः पिंडपितृयज्ञः कार्यः ॥ वृत्तिस्तान्च  
 एकं च पूर्वैकं मोक्षमास्पद्य पावणीं ॥ काम्यमान्यद्वयेष्टम्यामेको हिष्टमया  
 षममित्यहत्त्यश्वेषु चतुष्टु स्मालीपाका उद्रुत्या प्रोक्तरा मित्यक्तं दशश्रा  
 द्धस्मालीपाकेनियत इति गम्यते ॥ स्मालीपाकश्च पितृयज्ञे एवेति पूर्वदिने  
 व्यतिषंगः सिद्धः ॥ प्रयोगपारिजाते च वार्षिकश्राद्धादिरप्यव्यतिषंग उक्तः ॥ किं  
 मुत दशश्राद्धस्य ॥ न्यायविदस्त्वाहुः ॥ सूत्रस्य च तस्य संशर्लं दशविषयत्वात्

शिवः  
 ३८

खंडपर्वणि पूर्वदिने केवलं श्राद्धं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः ॥ अतएव  
 क्वचित्कृता ॥ नात्रासर्वः स्मालीपाकश्चोद्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगादिति ॥ प्रयोग  
 पारिजाते किरये तद्विषये वा ॥ पूर्वदिने च श्राद्धे प्रोक्तरा मेवनपाणि होमः ॥ च  
 तृषां च सुमाग्री नां वक्रो होमो विधीयते ॥ पित्रा ब्राह्मणहस्ते स्यादुन्नरे च चतुष्  
 षोतिपरिशिष्टे नियमात् ॥ पूर्वदिने च श्राद्धे प्रोपकस्य कथं गृह्या प्रो होमः ॥ नान्य  
 प्रोपकमन्याग्रे मुद्रयदिति निषेधात् ॥ मैवं ॥ श्राद्धस्य गृह्यत्वेन स्मार्त्तग्रीपच  
 नाग्री वा कर्तव्यत्वात्तस्मात्पूर्वैकः केवलं श्राद्धं न व्यतिषंगः ॥ इदमेव च युक्तं ॥  
 आहिताग्निना तु सर्वाधानि नां मर्धाधानि नां च संशर्लं खंडे वा दशश्राद्धे ताग्री  
 रुच्यं व पितृयज्ञः कार्यः न च दशश्राद्धव्यतिषंगे एवेति विस्तरः नीते विरमाम ॥  
 संशर्लं दशं च विशेषमाह लौगाक्षिः ॥ पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्नि  
 कं ॥ पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यं कुरुध इति ॥ पक्षांतं कर्म अन्वाधानं ॥  
 अन्वाहार्यं दशश्राद्धं ॥ अयमेव साग्नेजी वासिलकस्य पिंडपितृयज्ञक  
 लो ज्ञेयः ॥ तस्यापि कात्यायनेन होमां तमना रं नो वेत्या म्ना नात् ॥ पिंडपि



यहा करणे प्रायश्चित्त माह पराशर माधवीये कात्यायनः॥ पितृयज्ञात्पुत्र  
 ववैश्वदेवात्ययेपिचा॥ नोजने पतिता न्नस्य चरुवैधानरो न वेदित्यलं॥ प्रकृतं  
 मनुसरा मः॥ निरग्नि कादि निस्त्वमा वास्या पराह व्यास्य नो वेक तप काल व्या  
 नी ग्राह्या॥ नूत विद्या यमा वास्या प्रतिपन्निश्रिता पिवा॥ पित्र्ये कर्माणि विद्वन्नि  
 ग्राह्या कृतप कानि कीर्तिहारी तो के॥ इदं च निरग्ना दिविष्ये॥ सिनी वाली द्विजे  
 काया साग्रिकैः पितृ कर्माणि॥ श्रीनिःशूद्रैः कुरुः कायतिद्या चानग्रिकैः द्विजे र  
 तिजैः गार्हपत्ये वचनात्॥ अत्र साग्रिके पा सनाग्रि रपी ति मदन पा रिजा ते उक्तं॥ क  
 तपश्चात्र पराह व्यास्य लान्ते उ कथ्यः॥ अपराह व्यास्य पीयदि दशस्तिथि ह  
 ये॥ आहिताग्रेः सिनी वाली निरग्ना देः कुरु म ते तिजा बालिना नो वे विधानात्॥  
 तेन साग्रीनां निरग्नीनां वा पराह व्यास्ये वसुरग्या तिथिः॥ साम्य वृद्धि ह्येः स  
 मव्यासौ खर्वा दिना निण्ये॥ वैषम्ये धिका दिन ह्ये पराह व्यास्ये कृतप व्यापि  
 नी ति माधवः॥ इदमेव उक्तं॥ हेमाद्रादि मते कृतप व्यापि न्ये व निरग्ना दे मु  
 रग्या॥ सिनी वाली दृष्ट चंद्रा॥ तथा च व्यासः॥ दृष्ट चंद्रा सिनी वाली नष्ट चंद्रा क

शिवः  
 ३६

कुरुः सम तेति॥ पूर्व दिने परदिने एव वा तद्या पितृ सैव ग्राह्या॥ अंश व्यापित्वे  
 वैषम्ये धिक काल व्यापि नी ग्राह्या॥ दिन ह्ये शतः समव्यासौ तिथि पूर्वा वृद्धौ सा  
 म्ये च परा तिथि ह्ये सिनी वाली तिथि वृद्धौ कुरुः समता॥ साम्ये पितृ कुरु र्  
 या वेद वेदांज वेदि निरिति त्रचे तो वचनात्॥ दिन ह्ये संशर्ष कृतप व्यासि स्त  
 तिथि वृद्धा वेव नवती त्यनंतर वचनात्परैवेति॥ कृतप स्त॥ अज्ञे सुहृत् विज्ञे  
 या दशपंच च सर्वदा॥ तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः सकालः कृतपः स्मृत इति मास्यो के॥  
 उलादान पितृ देव प्रीत्यर्थे पवासादौ उपराग्राह्ये त्यन्यत्र विस्तरः॥ दशो च  
 मासिक वार्षिकादि श्राद्ध ग्राह्यो काला दशो विशेष उक्तः॥ दशस्य चोदकं न स्य  
 दश मासिक यो रपि॥ नित्यस्य चार्षिक स्यादि दशिका वृ कयो रपीत्युक्ता॥  
 संपाते देवता नेदा द्वा र्ग युग्मं सहा फलं॥ माचरेत्॥ निमित्तानि यति श्रात्र ह  
 वनिष्ठान कारणा मिति॥ अत्र क्रमा निण्ये प्रदीपे उक्तः॥ नष्ट चंद्रे यदा का  
 जे होया ह दिवसो न वेत्ता॥ वैश्वदेवं च यथा हं कुर्यात्त्रा कुरु दश कर्माणि॥ अ  
 माश्राद्धं चानुपनीतोपि कुर्यात्॥ आहूतं न पालो॥ अमा वास्याष्टका न स



हपंचदशी पुचत्कपक्रम्य॥ एतच्चातुपनीतोपिकयासुर्वेषुपर्वसु॥ आरु  
 धारणं नाम सर्वकामफ॥ नार्याविरहितोपेतत्त्रवासरुकोपिनित्यश॥ अ  
 यमंत्रवत्कुयदिनेनविधिनाबुधइतिमास्याके॥ अमाश्राद्धातिक्रमेप्राय  
 श्रित्तमुक्तमिधाने॥ न्यषवाचंजपेनमंत्रशतवारंदिनेदिने॥ अमाश्राद्धंय  
 दानास्तितदासंपूर्णमितितर॥ अत्ररवोक्तसाग्निकपदेनाहिताग्निःस्मात्तापि  
 मांश्चगृह्यते॥ विहिताग्निकादिश्चनिरग्निकः॥ तथाचहमाद्रिरग्नौकरणात्रक  
 रणे॥ साग्निरग्नावनग्निस्तद्विजपाणावयासुवा॥ कयदिग्नौक्रियानित्यंनौकि  
 केनेतिनिश्चितमितिस्मृतिवाक्यमुदाहृत्यस्वास्वीजतौपासनयासमुच्चि  
 नाग्नितया नार्याविधुरतयाग्निरहितस्तस्यद्विजपाणौजजादौवाहोमइति  
 व्याचक्षते॥ मदनपाणिजातेपेवं॥ इदमेवसाग्निकानग्निकस्वरूपंसर्वत्रज्ञे  
 यं॥ ॥ इतिअमावास्यानिर्णयः॥ ॥ अथग्रहणंनिर्णयिते॥ ॥ तत्र शिवः  
 चंद्रग्रहणेयस्मिनयामेग्रहणंतस्मात्पूर्वंप्रहरत्रयंनकुंजीत॥ सूर्यग्र  
 हंउग्रहरचउष्टयेनकुंजीत॥ सूर्यग्रहेउनाश्रीयात्पूर्वयामचउष्टयं॥ च

शिवः  
 ४०

प्रग्रहेउयामांस्त्रीरबालकश्चउरैर्विनेतिमाधवीयेउष्टयौतमोक्तेः॥ ग्रह  
 णंउचनवदितेःप्रथमादधियामतः॥ कुंजीतावर्तनात्पूर्वंप्रथमेप्रथमादध्या  
 इतिमाकंडेयोक्तेश्च॥ अधिऊर्ध्वं॥ ननुचंद्रग्रहेयामचउष्टयनिषेधउचितो न  
 नुसूर्यग्रहे॥ सूर्योदयात्प्राक्नोजनप्राप्ते॥ मेवं॥ वचनस्यप्रथमयामेसूर्य  
 ग्रहेसतिश्रवणः॥ पूर्वरात्रेनोजननिषेधपरत्वात्॥ चंद्रग्रहेविशेषमाहमाध  
 वीयेकश्चावसिष्ठः॥ प्रस्तादयेविधोः॥ पूर्वनाहनेजिनमाचरेदितिद्वयोर्गस्ता  
 स्तेउमाधवीयेव्यासः॥ अमुक्तयोरस्तगयोरयादृष्टापरहनीति॥ विलुधा  
 मेपि॥ अहोरात्रंननोक्तयंचंद्रसूर्यग्रहोयदा॥ मुक्तिंउष्टाउनोक्तयंस्नानं  
 कृत्वाततःपरं॥ अहोरात्रनिषेधः॥ सूर्यग्रस्तास्तेमदनरमेणाग्यः॥ संध्या  
 कालेयदाराकुर्यसतेशशिनासुरौ॥ तदहर्नैवकुंजीतरात्रावपिकदाचन  
 सायंसंध्यायांसूर्यस्यग्रस्तास्तेपूर्वाह्निरात्रोचननोक्तयः॥ प्रातःसंध्यायांच  
 द्रस्यग्रस्तास्तेपूर्वरात्रावपिकदाचननोक्तयमित्ययं॥ चंद्रग्रस्तास्तेउचन  
 दिनेसंध्याहोमादौनदोषः॥ तदाहोशनाः॥ ग्रस्तेवास्तंगतेत्विहोशोत्वासु



बभारणो॥स्नानेहोमादिकं कार्यं जुंजीते दुःखदयेषु न॥एतदनाहिताप्रिति  
 पयो॥अपराहे त्रतोपायनीयमश्रुतिकात्यायनो के त्रतस्य श्रोतत्वेन  
 विहितत्वेन च प्रबलत्वात्॥अद्रिर्त्रतं कयोदिति निर्णयदीपगारागप्राप्तये  
 जनैकालनियमोयं॥तेन ज्वरादा विवर्तनो जनमिति कर्कशुसारिषा॥ब  
 लवृद्धा नुराणां नुग्रहया मात्स्वर्मेकयामो निषिद्धः॥सायाक्रे ग्रहणं चे स्याद  
 पराहे न नो जना॥अपराहे तमध्याक्रे मध्याक्रे न उ संगवे॥जुंजीत संगवे चे  
 स्यान्महर्षे नो जनक्रियेति मार्कंडेयोक्तेः॥इदं च बाजा दिविषयं॥बालवृद्धा नु  
 रे विनेति श्रुतेः॥वेधकाले ग्रहणे वा पक्षमन्त्रं त्याज्यं॥सर्वेषामेव वर्णानां  
 स्तुतकं राहुदरिने॥स्नात्वा कर्मालिकं वीतमृतमन्त्रं विवर्जयेदिति हेमाद्रौ  
 षड्विंशतात्॥मृतमिति तदंतरितस्योपलक्षणं॥नवश्राद्धे शुभतश्चिंष्टुं हरे प  
 र्युषितं च यदिति मिताक्षरायां वचनात्॥नार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिर्नि  
 रवधे च मेधातिथिः॥आनालं पयस्तक्रं दधि स्निग्धं ज्यपाचितं॥मणिकस्त  
 रकं चैव नुग्रहे प्राहुस्तके॥मन्त्रं यमुक्ता वल्यां॥अनं पक्षमिह त्याज्यं स्ना

शिवः  
 ४१

नं सवसन्तं गृहे॥वारितकारनालादिति जदनेर्न ड्यति॥जले त्वदोषोर्गा  
 विषयः॥अहोषितं जलं पीत्वा पादक्षुं समाचरेदिति तत्रैव च उविशति  
 मतेन्यजन्स्यदोषोक्तेः॥वेधकाले ग्रहणे वा नो जने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवी  
 ये कात्यायने॥ना॥चंद्रसूर्यग्रहे नुक्ता प्राजापत्ये नुध्यति॥तस्मिन्नेव दि  
 ने नुक्ता त्रिरात्रेणैव मुध्यति इति॥ग्रहणे च त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासं श्रेयो  
 षिना कार्यं॥एकरात्रमुपोष्येव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तिः॥कंचुकारिव सप  
 त्यनिवृत्तिः पापकोशतः॥त्रिरात्रं समुपोष्ये च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥स्नात्वा  
 दत्त्वा च विधिबन्धो दत्ते ब्रह्मणा सहैति हि हेमाद्रौ निर्णयोक्तेः॥इदं च उच्यते  
 कविषयं॥आदित्ये हनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥पारणं चोपवासं च न  
 कयात्पुत्रवान्गृहीति जैमिनि वचनात्॥यदा तु रवेः प्रस्तास्तस्तस्य उत्रिणा  
 ग्रहरहं हि त्वावाभादिव ज्ञो जने न त्वपवासः॥सायाक्रे ग्रहणं चे स्यादिति  
 तिष्ठोक्तं मार्कंडेय वचनात्॥सायाक्रे संगवे श्रीया छारदे संगवा दध  
 मध्याक्रे परतो श्रीया नोपवासो रविग्रहे इति स्मृतिश्चेति हेमाद्रिः॥शारदे



पराङ्गः॥ माधवमतेऽनुत्रिणोपितत्रोपवासएव॥ अहोरात्रेन नोक्तव्यं  
 तिष्ठोक्तनिषेधस्यतेनापिपालनीयत्वात्॥ उपवासनिषेधस्तत्रैतत्क  
 पवासपरः॥ लैकादशीनिषेधवदिति॥ मदनरत्रेयेवं॥ इदमेवचयु  
 वईमानस्तत्रहोरात्रेन नोक्तव्यमितिशातातपीयाग्रेस्त्रयचिंद्रमसोर्जो  
 नक्षयान्रयातिमानवइतिफलश्रुतेमुक्त्यदर्शनेउपवासःकाम्यः॥ नत्वयं  
 निषेधइत्याह॥ तन्न॥ अत्रअतत्वेपिप्राणुकविशुधमेनिषेधावश्यंभावात्॥  
 तथाचव्यासः॥ रविग्रहःसूर्यवारेसोमेसोमग्रहस्तथा॥ चंडामणिरिति  
 ख्यातस्तत्रदत्तमनंतकं॥ वारेष्वन्येषुयत्पुण्यंग्रहणेचंद्रसूर्ययोः॥ तत्पुण्यं  
 कोष्ठिणितंयोगेचंडामणौस्मृतं॥ अत्रमाद्यंतयोःस्नानंक्रियात्॥ प्रस्य  
 मानेनवेस्नानंग्रहोमोविधीयते॥ मुख्यमानेनवेदान्तंमुक्तेस्नानंवि  
 धीयतेइतिहेमाद्रौवचनात्॥ स्नानंस्यादुपरागादौमध्यहोमःसुरार्चन  
 मितिग्रहवेवज्ञेयं॥ सर्वेषामेववर्णानांस्मृतकंराहुदर्शने॥ सचैलंबन  
 वेस्नानंस्मृतकान्नंचवर्जयेदितिचवसिष्ठोक्तं॥ सचैलंबनमुक्तिस्ना

शिवः

३४२

नपरमितिमदनरत्रेउक्तं॥ नार्गवार्चनदीपिकायांचतुर्विंशतिमते॥ मुक्तौ  
 यस्तुनक्तुवीतस्नानंग्रहणस्मृतके॥ सस्मृतकीनवेतावधावस्यादपरोग्रहः॥  
 इदंचस्नानममंत्रकंकार्यमितिस्मृतिरन्नाबल्यां॥ तत्रतीर्थविशेषोभारतो॥ गं  
 गास्नानंचकुवीतग्रहणेचंद्रसूर्ययोः॥ महानदीपुचान्यासुस्नानंक्रियाययावि  
 धि॥ महानदीषापिमासविशेषेकाश्चिच्छेषः॥ प्रयागंदेविकारेवासान्निहत्याच  
 वारणं॥ सरस्वतीचंद्रनागाकोशिकीतांपिकातथा॥ सिंधुर्गंडिकाचैवसर  
 स्ःकार्तिकादित॥ सुवर्णहेमाद्रौस्पृष्टा॥ व्यासः॥ गवांकोटिसहस्रस्ययत्कलं  
 भतेनर॥ तत्कलंभनतेमशोप्रहणेचंद्रसूर्ययोः॥ इदोर्लहणंपुण्यंरवेर्दश  
 पुण्यंततः॥ गंगातोयेउसंप्राप्तेइदोःकोटीरवेर्दश॥ असंनवेउमाधवीयेरा  
 खः॥ वापीकूपतजगेपुगिरिप्रस्रवणेपिचा॥ नद्योर्नदेदेवखातेसरसीपुण्यं  
 पुनि॥ उक्तोदकेनवास्नायात्ग्रहणेचंद्रसूर्ययोः॥ अत्रतारतम्यमाहमाकंडे  
 यः॥ शीतसुहोदकापुण्यमपारकंपरोदकात्॥ अमिहसुहोतापुण्यततः  
 प्रवणोदकं॥ ततोपिसारसंप्रण्यंततःपुण्यंनदीजलं॥ तीर्थतोयंततःपुण्यं



हानद्यं बुपावने॥ ततस्ततोपिगंगां बुधुणं प्रणम्य स्तुते बुधिरिति॥ वसोदक  
 चुरविषयं॥ तथा॥ गोदाद्री महापुण्या चंद्रराज समन्विते॥ सूर्ये च राहुणा प्रस  
 तमो नृते महासुने॥ नर्मदा तोयसंस्पर्शे तच्छ्रुत्वा नृवातिहा॥ पृथ्वी चंद्रोदये प्र  
 भासखंडे॥ नागा बोनागास्तिनाधान्यं रत्नानि कनकं महं॥ संप्रदायं कुरुते  
 यत्फलं लभ्यते नरैः॥ तदिदं ग्रहणे नो धोस्तानां नृवतिषुणं॥ तत्रैव सौरपु  
 णं बुधिस्तानमुपक्रम्य॥ दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिणि॥ तेषां  
 फलमवाप्नोति ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ देवीपुराणे॥ गंगा कनखलं पुण्यं प्रयागं पु  
 ण्यं तथा॥ कुरुते नमहापुण्यं राहुं ग्रहे दिवा करे॥ स्नानासंनवे स्मरणं वा का  
 र्यं॥ स्मृत्वा शतकं पुण्यं दृष्ट्वा स बाधनाशनं॥ स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं बुधीत्यासी  
 तमणेर्लभते॥ स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राक्याद विचारतः॥ तत्रैव चंद्रोपरागे  
 च भयने चोत्तरे तथेति नाकं ज्योतिः॥ अत्र आह माह कथं गः॥ चंद्रसूर्य  
 ग्रहेयस्तु आह विधिवद्वाचरेत्॥ तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वैकरे॥ ना  
 रते॥ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आह वैराज दर्शने॥ अकवर्णस्तनास्तिका त्यं के गो

शिवः  
 ४३

कु

रिवसीदति॥ विलुः॥ राहु दर्शनं दत्तं हि आह माचंद्रतारके॥ इदं चामात्रे न हे मा  
 वाकार्यं न त्वन्नेना॥ आपद्यनग्रीतीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा॥ आम आह प्रकटी  
 तहे म आह मया पिवा इति शाता तपो केरिति हेमाद्रिमाधवादयः॥ अपराक  
 स्त॥ एतद्विज्ञानापाका नावेष्टयं तीर्थ आह वत्॥ पाका नावेष्टिजा मती म  
 नामाम आह विधीयत इति सुमंस्त्रुक्तेः॥ सैहिके यो यदा सूर्यग्रसते पर्वसंधि  
 पु॥ गजछायां उसाप्रोक्ता तस्यां आह प्रकल्पयेत्॥ घृतेन नोजयेद्विज्ञानं घृते  
 नृमौ समुत्सृजेदिति वायवीयेऽप्युक्तेः॥ विज्ञानो भूरोप्याह॥ ग्रहणं प्र  
 नोक्तं दोषो राहु रन्यदय इति॥ सतके मृतके नृक्ते गृहीतेशशिना स्करे॥ छा  
 यायां हस्तिनश्चैव नृनृयः पुरुषो न वेत्ता॥ इत्यापस्तंबेन नोजननिषेधाच्च॥  
 अयं च निषेधः आह नोक्तः हस्ति छाया साहचर्यात्॥ अत्र ग्रहणं निमित्तकं  
 दने वामा वास्या संक्रांत्यादि निमित्तकानां सिद्धिः॥ दार्शिकास्त्ययोग्यो रप  
 तिकालादशोक्तेः॥ अत्राशौचमध्ये पि स्नान आह दिकार्यमेव॥ सतकं मृत



पारिजाते

किंचैव न दोषो राहुदर्शने॥ तावदेव न वेद्युदिर्यावत्सुक्तिर्न दृश्यत इति साध-  
येच्छुद्धिं सिद्धौ के॥ स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतक इति व्याप्रपदोक्त-  
कालादर्शः श्रीगिराः॥ सर्ववर्णाः सूतकेऽपि सूतके राहुदर्शने॥ स्नात्वा श्राद्धं प्रक-  
र्तव्यं तदानीं शाश्वतं विवर्जितं॥ मदनरन्नेष्वेवं॥ तेन स्नानमात्रं प्रकृवीत तदा न श्रा-  
द्धं विवर्जितमिति निर्मूलं वदेत्तौ गौः परस्माः॥ इयं च शुद्धिरविशेषा-भ्रं न दी-  
क्षा उरश्चरणदिमवस्मार्त्तकर्मविषया॥ मदनरन्नेष्वेवं॥ जस्य लाया स्त-  
भार्गवान्च न दीपिकायां सूर्योदयनिबन्धे॥ न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे॥ होमजपा-  
दिषु॥ ग्रस्ते स्नायादुदकापि तीर्थादुद्धृतवारिणेति॥ अत्र स्नानेनैमित्तिके प्रा-  
प्ते नारी यदि रजस्रला॥ पात्रांतरिततो येन स्नानं च त्वावृतं चरेदित्यादिमिता-  
सरोक्तो विधिर्ज्ञेयः॥ तथा ग्रहणो रात्रावपि श्राद्धादिकार्ये॥ ग्रहणोदाहसंकोतिया-  
त्रादिप्रसवेऽप्येवं॥ दानेनैमित्तिकं देयं रात्रावपि तद्विषयत इत्यपरा के व्यासोक्तेः॥  
चंद्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यत इति देवलोक्तेः॥ यदा शुभो तिशास्त्रं शिवः  
गम्येदिने चंद्रग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहः तदा स्नानादिनकार्ये॥ सूर्यग्रहो यदा ४४

रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा॥ तत्र स्नानं न कृवीत दद्याद्दानं च न कृचिदिति॥ षड्विं-  
शन्मतां॥ ग्रहणदिने वार्षिकं श्राद्धं प्रोक्तं प्रयोगपारिजाते गोत्रिनः॥ दर्शरावि-  
ग्रहेऽपि चोः प्रत्यादिकमुपस्थितं॥ अनेनासंनवेहेनाकार्यं दामेन वा सुत इति॥  
अत्र दर्शरविपित्तं सुतशब्दः प्रदर्शनायार्थः॥ न्यायसाध्यात्॥ तेन चंद्रग्रहणेऽपि  
सपिंडादिवाऽपि वार्षिकमन्त्रादिना तदिने एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्या-  
ख्याते॥ इच्छां च देयेष्वेवं॥ तेन ग्रामश्राद्धं प्रकृवीत माससंबन्धसदृश इति॥  
अनेनैवाविकं कुर्याद्विना चामेन न कृचिदिति मरीचिलौगाद्यादि वचनानि ता-  
नि ग्रहणादिनातिरिक्तविषयाणि॥ निर्णयामतेष्वेवं॥ यानि च॥ ग्रहणात्तु द्विती-  
ये क्रिजो दोषा लुपंचमे॥ तथा॥ ग्रस्तोदये यदा चंद्रे प्रत्यवे समुपस्थितं॥ तदि-  
नो वोपवासः स्यात्प्रत्यवेऽनुपरेहनि॥ तथा॥ ग्रस्तावे वास्तमानं उरवीह प्राप्ते-  
नो यदि॥ प्रत्यवेऽनु तथा कार्यं परेह न्येव सर्वदा॥ चंद्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं  
परेहनीत्यादीनि वचनानि तानि महानिबन्धेषु काप्यनुपलब्धानि निर्मलानि  
प्रत्यतश्चोक्तनिबन्धेषु तदिने एव श्राद्धमुक्तमित्यर्थं॥ ग्रहणादिसमिदि-



पर्यंतं रामजोपालाद्याणमदीहोकाशिर्वाचनचंद्रिकायां॥हानाएव॥मं  
धारंनएकयतिग्रहणेचंद्रसूर्ययोगीग्रहणावापिदेवेशिकालःसहदिनाव  
धीति॥रत्नसागरे॥सतीर्थेर्कविधुग्रासेतंबुदामनपर्वणि॥मंत्रदीप्तोप्रकृवा  
णोमासहीदीन्रशोधयेत्॥अत्रसूर्यग्रहणमेवमुख्यं॥सूर्यग्रहणकालेउना  
न्यदन्वेषितंनवेत्॥सूर्यग्रहणकालेनसमोनान्यःकरचन॥नमासतिथिवा  
रादिशोधनंसूर्यपर्वणीति॥तत्रैवकालोत्तरवचनात्॥चंद्रग्रहेउयादीहाया  
दीहान्नतचारिणी॥वनस्यचयादीहोदारिद्र्यसमजन्मस्त्रितत्रैवयोगि  
नीतंत्रेनिषेधाच्च॥ग्रहणेचजन्मराश्यादोनिषिद्धं॥तुर्कज्योतिषा॥त्रिषष्ट  
दशाधोपगतंनराणांशुनप्रदंस्याग्रहणंरबीहो॥द्विसप्तनंदेउषमध्यमस्या  
छेषेष्टनिर्णयकचित्तमुनीद्वैरिति॥आयएकादश॥नंदानवा॥इष्टःपंचाम  
दनरत्नेगर्गः॥जन्मसप्तारिष्कांकदशमस्त्रेदिवाकरो॥दृष्टोदिष्टप्रदोराहु  
जन्महेनिधनेषुचेति॥रिष्कंष्टदश॥नोकानवा॥निधनंसप्तमतारा॥इष्टी  
चंद्रोदयेविलुधमे॥ग्रन्थेन्रगत्तोराहुर्मसतेशशिनास्करो॥तज्जातानानवे

स्त्रीजायेनराः शान्तिवर्जिताः॥ तत्रैवपुत्राणांतरे॥ सूर्यस्यसंक्रमोवापिग्रहणंचंद्र  
सूर्ययोः॥ यस्यत्रिजन्मनरुत्रेतस्यरागोयवाम्पतिः॥ तस्यदानंचहोमंचदेवा  
चनेजपोतथा॥ उपरागात्रिपेकंचक्रयार्थोतिर्नविष्यति॥ स्वर्णेनवाधपिष्टेन  
चत्वासर्पस्यचोत्ति॥ ब्राह्मणायदत्तेनस्यनरोगादिश्चतत्तत्तभीजन्मनरु  
त्रंतत्सर्वोत्तरेचत्रिजन्मनरुत्रमित्कच्यते॥ जन्मदशमैकोनविंशताराइति  
केचित्॥ सूर्यस्यतदाकारस्यराहोरित्यर्थः॥ मरुतसागरेनार्गवः॥ यथापराजस्य  
नरुत्रेसन्निरुपाज्यते॥ तस्यत्रंगंसुहृन्नाशंमरणंचात्रनिर्दिशेत्॥ राजस्य  
स्यनरुत्रंअत्रिपेकनरुत्रंइतितस्यैवव्याख्यातं॥ नार्गवान्नदीपिकायांज्यो  
तिःसाधारं॥ सौवर्णकारयेन्नार्गपत्नेनायपलादितः॥ तदुर्ध्वंनतदुर्ध्वंनफणा  
यांमौक्तिकन्यसेत्॥ ताम्रपात्रेनिधायथवृत्तशृणोविशेषतः॥ कांस्येवाकांति  
भोहेवान्यस्यदद्यात्सदक्षिणं॥ चंद्रग्रहेडुरुपस्यार्धबंदद्यात्सदक्षिणं॥ ना  
गंरुक्नमयंसूर्यग्रहविंबंचहेमजं॥ उरंगरयणोन्नामितिलसपिष्टका  
चने॥ कालविवेकेपि॥ सुवर्णनिर्मितनार्गसतिलंकोस्यनोजने॥ सदा



लं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ मौर्वी राजतं वा पिबि बंलं वा स्पर्शति ॥  
 तं ॥ उपरागं न वक्ष्ये देवि शायकं ययेत् ॥ मंत्रस्तु ॥ तमो मय महा नीमं  
 मस्त्ये विमर्देन ॥ हेमता राप्रदानेन मम शांतिप्रदानेन ॥ विष्णुं वन्दनमस्तु ॥  
 सिंहा नं दनाय कता ॥ दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजायादिनि ॥ अत्र शां  
 तिरय कता ॥ हेमाद्रौ मास्ये ॥ यस्य राशिं समासाधनं वेत्त प्रहणं सन्तव ॥ स्नानं  
 तस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रौ षोडशसमन्वितं ॥ चंद्रो परागं संजाय कृत्वा ब्राह्मणं सन्तव ॥  
 चनो ॥ संजय चतुरो विप्रान् शुक्लमात्या तुलेपने ॥ पूर्वमेवो परागस्य समा  
 नी षोडशदिकं ॥ स्नापयेत् चतुरः कुंभान् ब्रह्मसुलिजान् चितान् ॥ राजाश्च  
 रय्या बन्धीक संगमाद्दं दसं कुलात् ॥ राजा हरप्रदेशाच्च मृदुमान् नीय नि कि  
 पेत् ॥ पंचगव्यं पंचरत्नं पंचत्वक् पंचपद्मं ॥ रोचनं पप्रकं शंखं कुंकुमं रक्तं  
 चंदनं ॥ शुक्लं स्फटिकं तीर्थं बुधित सर्षप पुष्पान् ॥ मधुकंदं देवदासं च वि  
 लुकां तां शतावरीं ॥ बलां च सह देवी च निशादितीयमेव च ॥ गजदंतं कुंकु शिवः  
 मन्त्रं तथैवोशी रचंदनं ॥ एतन्मंत्रं विनिहितं कुंभे वा वाहयेत् सुरान् ॥ सर्व ४६

समुद्राः सरितस्तृतीया निजलदानदाः ॥ आयंति यजमानस्य उरितं हयकारकाः ॥  
 योसौ वज्रधरो देव आदित्या नां प्रभुर्मतः ॥ सहस्रनयनश्चंद्रो ग्रहपी जं व्यपोह  
 तः ॥ मुखं यः सर्वदेवानां सप्ताचिरमितकृतिः ॥ चंद्रो परागं संहता मग्निपी जं व्य  
 पोहत् ॥ यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मे मिहिषवाहनः ॥ यमश्चंद्रो पसर्गो चाग्रहपी  
 जं व्यपोहत् ॥ रक्षोगणाधिपः साक्षात् नीलोजनसमप्रभः ॥ खड्गहस्तोतिनीमश्च  
 ग्रहपी जं व्यपोहत् ॥ नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥ सज्जनाधिपतिर्दे  
 वो ग्रहपी जं व्यपोहत् ॥ प्राणरूपो हि लोकानां सदा लक्ष्मणप्रियः ॥ वायुश्च  
 चंद्रो परागो चाग्रहपी जं व्यपोहत् ॥ योसौ निधिपतिर्देवः खड्गहस्तो गदाधरः ॥  
 चंद्रो परागं कलुषं धनं दत्तं व्यपोहत् ॥ योसा विंशधरो देवः पिनाकी वधवाहनः ॥  
 चंद्रो परागपापानि सनाशय चुरां करः ॥ त्रैलोक्यो यानि हता निष्ठावराणि  
 वराणि च ॥ ब्रह्मविस्वर्कं कृशश्च दहं तु मम पातकं ॥ एवमावाहयेद्देवान्  
 त्रैलोक्यं वाक्यैः ॥ एतानेव तथा मंत्रान् स्मरन् पिष्टुं विलेखयेत् ॥ ताम्रपटुं च य  
 वालिखनं वस्त्रं तथैव च ॥ मस्तके यजमानस्य निदध्या स्ते द्विजोत्तमाः



कलशा नद्रव्यसंयुक्तानां रूपसमन्वितानां गृहीत्वा स्नापयेत् ॥ ५ ॥ नद्रव्य  
 ओपरिष्ठितं ॥ पूर्व ॥ उडुमंत्रे श्रयजमानं विजोत्तमां ॥ अत्रिपेकं तत्र  
 यां नैव कृत्वा सूर्यकैः ॥ आचार्यं वरयेत्पश्चात्स्वर्णपिंडं निवेदयेत् ॥ आचार्य  
 यां दक्षिणां दद्याजो हानं च स्वराक्षितं ॥ होमं वापि प्रकृवीतात्तत्रैव्यहिति  
 निस्तथा ॥ हानं च शक्तितो दद्यात्तद्यदीच्छेदात्मनो हितं ॥ सूर्यग्रहे सूर्यनाम  
 पुक्ता नैत्रोश्च कीर्तयेत् ॥ अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ॥ न  
 तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥ ॥ इति ग्रहणशोक्तिः ॥ ॥ नाग  
 आचनं हीपिकायां ब्रह्मसिद्धौ ते ॥ सर्वैः पटस्थितं वीर्यं स्वस्थं ते भां बुद्धि  
 णि ॥ ग्रहणं तु विंशतीनां न पश्येत्पटं विना ॥ तथा मंगलहृत्पुत्रे भवि  
 शो हे मातुः ॥ त्रयोदश्यादितां कुर्यादिनां नवकं भव ॥ मंगल्ये पुंसम  
 स्तिष्ठग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ प्रकारांतरतत्रैवोक्ते ॥ द्वादश्यादिस्तृतीयां तो वे  
 धं शुद्धं ग्रहेषु न ॥ एकादश्यादिकः शोरे श्रुत्यैतं प्रकीर्तितः ॥ इदं च  
 एवासे ॥ अहं रवं उग्रहे तयोरितितत्रैवोक्ते ॥ इदं च ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्व

शिवा  
 ४९

मिति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेः ग्रस्तास्ते त्रिग्रहणपरो ॥ ज्योतिर्निबं धे  
 व्यवन ॥ ग्रहणे त्याज्यं मंगलेषु रुडुत्रयं ॥ यावच्चरविण्णुत्कामु  
 के नंदधका वर ॥ अन्यानि चाग्नेयादिमंडलानि तत्फलं वर्णं विकारादिफ  
 लं च देवतेभ्यो ज्ञेयं ॥ पुरश्चरणं चंद्रिकायां ॥ चंद्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्र  
 यतमानसः ॥ सूर्यादिमोक्षपर्यंतं जपेन्मंत्रं समाहितः ॥ जपाद्दशोशतो होम  
 स्तथा होमास्तु तर्पणं ॥ तर्पणस्य दशोशेन मार्जनं कथितं किञ्च ॥ तत्रैव देव  
 तारूपं ध्यात्वा तानं प्रक्षय्य च ॥ नमो तं मंत्रमुच्चार्य तदंते देवता त्रिधा ॥ द्विती  
 यां तामहं पश्चादग्निं चाम्यनेन नु ॥ तोये रुजं लिनां शुद्धैरग्निं चैव स्वमूर्द्धनि ॥  
 मार्जनं स्य दशोशेन ब्राह्मणानपि त्रोजयेत् ॥ जपो च शिवको होमस्तर्पणं चाग्नि  
 षचनं ॥ नृदेवसंजनं पंचप्रकारोक्ता पुरस्त्रिया ॥ तथा ॥ होमाश्च होजपं कुर्या  
 द्दोमसंख्या च दुर्गुणं ॥ एवं हते उमंत्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥ ग्रहणप्रसंगा  
 त्कुरुहे त्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ तथारुणस्य तो ॥ प्रतिग्राही कुरु  
 होत्रे नक्षयः पुरुषो न वेत् ॥ तथापि मनसः शुद्धे प्रायश्चित्तं समाचरेत्



तत्र तत्र दृश्यं कुर्याद्वैदवेन समन्वितं॥ सत्रेणा यजेता यजयेद्वा लक्ष्मण  
 को॥ वापी कपतजागा हि वन नैर्विस्तृजे नमिति॥ एतच्च॥ यजहि तेना जेयं  
 कर्मणा आत्मणा धनं॥ तस्यो सनेन शुभंतिदानेन तपसेवचेति मन्त्रे कुरु  
 गो सरं हेयमिति दिक्॥ ग्रहणां तरितस्य सर्वं संकल्पितद्रव्यस्य वै गुण्यं नवत  
 ति शिष्टाः पठन्ति वा॥ लघु ब्रह्म वेवर्त्ते॥ दातव्यमिति नो काश्यां ब्रह्म वं ऊत्र नि  
 क्वचित्॥ अहोरात्रमतिक्रम्य न दानं द्विगुणं न वेत्ति॥ दशोत्तरं पर्व सुस्या छत  
 वं प्रहेन वेत्ति॥ सूर्य ग्रहे सहस्रं तन्मरणे नंतकं स्मृतं मिति॥ अत्र मूलं चित्तं॥  
 अत्र केचिदौ ध्यात्वा आहुः॥ ग्रहणास्य निमित्तत्वेन तन्निमित्तस्य प्रयोजनं अथ  
 कत्वा तज्योतिः शास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि॥ स्नानं दानं  
 ततः श्राद्धं नंतरं राहु दर्शने॥ चंद्रसूये पिरागे ड्या वदशनिगो चर इति जा  
 वात्यादि वचनेषु दृष्टि प्रयोगाच्चाहुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमि  
 त्तत्वं॥ अन्यथा दशो लक्षणा स्यात्॥ तेन मेघाद्या दने धादीनां जन्म समाप्ते शिवः  
 त्यादिनिषिद्ध दर्शनानां च स्नानाद्यादौ नाधिकार इति॥ कल्पतरु रथाहा ४८

दर्शनशब्देन चाहुषज्ञानं गृह्यते न ज्ञानमात्रं अज्ञानस्य निमित्तत्वात् स न वा  
 त्रिनिमित्तमहिम्नैव ज्ञानत्वात् तेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ तेन चाहुषधी योग्यः  
 कालः पुण्यः॥ योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयं चाहुषज्ञानप्रतिबंधकरादि  
 त्वं॥ तेन मेघाद्युपयोग्यतात्वात् स्नानादीनां निर्णयाम्यते चेवं॥ तदेतत्सु  
 चं॥ यदि चाहुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा॥ सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्त  
 था॥ तत्र स्नानं न कर्तव्यं तदद्यादानं न च क्वचिदिति वाक्यं स्यात्॥ चाहुष  
 ज्ञानात्तावेनैव प्राप्स्यतावात्॥ तत्सर्वं कत्वा त्रिनिषेधस्य॥ न च देशस्तास्तपरं॥  
 रविचंद्रयोरस्तानंतरं रात्रिदिवा ग्रहस्तत्वादिति वाच्यं॥ तत्रेति पदस्य ग्रहपर  
 त्वेधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वेन तज्जहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्प्राग  
 यनावापत्तेः॥ अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते सा वैश्वदेवीति वज्रुणन्ते अपि॥  
 तन्न॥ तादृशमंत्रादिना वात्ता॥ तयोर्निमित्तत्वेधिकरणत्वेवान्यप्रयुक्तस्नाना  
 यज्ञावापत्तेश्च॥ किं वा॥ तेनाद्यंतमादित्यं नास्त्यंतं कदाचन॥ नोपरं न वा हि  
 सं नमध्यं न जसोगतमिति मनुवचनं॥ बाध्यता॥ दृष्टोरिष्टप्रदो राहु रित्यपि



च॥ नचात्राविहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवस्युदासनीयतापिनयुक्ते ति  
 वाच्यं॥ दर्शनस्यानुवादेनाविषेयत्वानावात्॥ एतच्चोत्रेव व्याम॥ तत्त्वव  
 विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः॥ अस्तु स ह दर्शनविधानेन संकोच इति चेत्॥ ननु मुक्ति  
 दृष्टा ततः प्रायादिति मुक्तिस्त्राने पिचातु पज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः॥ अस्तु  
 किं न हि नमिति चेत्॥ नाप्रस्तास्ते तयोपरि रक्षकद्वये दृष्टान्यवहरेषु चिरि  
 ति दर्शनोत्तरं नो ज्ञानविधानादंधस्य पूर्ववेधकाले रवयावदर्शनं नो ज्ञान  
 निषेधापत्तिः॥ मध्ये धीनूतस्य सुतरां यावच्चतुःप्राक्पवा सप्रसंगश्चा॥ अ  
 या न्नोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्येत तत्सर्वमपि निर्वर्त्तनेन स्वीक्रियतां॥  
 एतेन यत्केनचिदुक्तं॥ स्पर्शमात्रं मुक्तिस्त्रानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं ना  
 न्येन॥ त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वावगते रितितन्निरस्तं॥ कातर्हितस्य ग  
 तिः॥ दृशेरुद्देशविशेषणत्वाज्ज्ञहे कत्ववदविवक्षितार्थतः सिद्धज्ञानमा  
 त्रानुवादत्वे सर्वसुखं श्रेष्ठलाघनादेश्यग्रहव्यावृत्त्या वा दर्शनस्यार्थवत्त्वं॥  
 नचोक्तयोग्यतापिसाधी॥ दर्शनोत्तरं मेघघने योग्यतानावापत्यादानाद्य

शिवः  
 ४८

नावापत्तेः॥ तेन तत्रैव वावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्यता॥ किंच॥  
 एतस्य दर्शनेनारीत्रान्त्रमशुचिर्नैवदित्यत्रार्थधस्त्रीणामाशौचाभावप्रसंगः॥  
 यत्तुवर्द्धमानेनोक्तं॥ ज्ञानोत्तरं त्वधिकारे न ज्ञानकाले॥ स्नानकाले तानानावा  
 त्॥ एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्यंतमस्यैव योग्यता॥ तदपि प्रतिज्ञामात्रं॥ किंच॥ प्रस्ता  
 स्तित्येकद्वये दृष्टान्यवहरेषु चिरित्यादिवाक्ये यथ्यपि ति॥ चतुषज्ञानान्य  
 यातुपपत्ये वायुद्वये स्नानसिद्धेः॥ ननु मुक्तिस्त्राने सास्त्रीयमेव ज्ञानं निमि  
 त्तं नचातुषं॥ चंद्रसूर्ये ग्रहे नाद्यात्तस्मिन् न ह निरुवतः॥ राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्ना  
 त्वा कर्त्तव्यं ततो ज्ञानमिति वृद्धांतमेव विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः॥ यत्तु मुक्तिदृष्टा  
 त्तोक्तं यं स्नानं च त्वाततः परमिति॥ तदपि ज्ञानमात्रपरं॥ मेघमालादिदोष  
 एयदि मुक्तिर्न दृश्यते॥ आकलय्य तंतं कालं स्नात्वा लुंजीत वा ग्यत इति गौडानि  
 बंधे वचनात्॥ नैवं॥ अतो तस्य निमित्तत्वात्तावेन निमित्तमहिम्नेव ज्ञाना  
 धाते वाक्ये यथ्यति प्रस्तास्तेपितदापत्तेः॥ किंच॥ दर्शनं विशेषणमुप  
 हृतं॥ वानाद्य॥ दर्शनावच्छिन्ने काले स्नानं लादानादेर्वाधात्॥ दर्शन

परेक्ष्य



विच्छेदेन तमपि स्नानादि न ग्रहणं निमित्तं स्यात् नान्यथा यावददर्शनं चर  
 तियावत्पदवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ दृष्टग्रहस्य ग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेः ॥  
 नपक्षेपेषोपस्कृत्य इति चेत् ॥ मन्त्रोक्तिः ॥ यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयतां तत्  
 स्यान्वयो विचार्यतां ॥ दृष्टिस्तु यत इति वैयर्थ्यं कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ॥ संक्रोते  
 स्नायादिति वदथादित्येवेहि ॥ अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेषणविवक्षास्ततो वा  
 क्यनेहोपि ॥ अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत् ॥ ग्रस्तास्तस्मात्तरं स्नानापत्तेः ॥  
 विशिष्टोद्देशो वाक्यनेहोपि ॥ तवाप्येतत्तुल्यमिति चेत् ॥ यावददर्शनं चर इति व  
 चनेन तन्निषेधात् ॥ तव तुल्यं ग्रह इव ग्रस्तास्तेऽपि स्यात् ॥ किं वा दर्शनस्य विधि  
 रनुवादे वा ॥ आद्ये ग्रहणोद्देशे न दर्शनविधि रत दर्शनविशिष्टस्नानविधि रत  
 स्नानोद्देशे न दर्शनविधिः ॥ नाद्यः ॥ ग्रहोद्देशे न स्नानविधाने दर्शनविधाने च वा  
 क्यनेहोपि ॥ एतेन द्वितीयेऽपि परास्तः ॥ न तृतीयः ॥ स्नानस्याप्राप्तेः ॥ दर्शनस्य नि  
 मित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च ॥ अन्यथा सोमवपनादौ प्रसंज्ञयन् विधिः केन वाये शिवः  
 ता ॥ अथ नान्या वाक्ये च विदर्शनविशिष्टस्नानविधिः क्वचिच्च ॥ प्राप्तदर्शनं ५०

निमित्तीत्यस्नानमात्रविधिः ॥ तन्ना ॥ स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदंगदर्शनप्रा  
 प्तिः ॥ तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात् ॥ एवं दर्शनविधौ सति त  
 न्निमित्तकस्नानविधिः ॥ सति च प्रधानस्नानविधौ तदंगदर्शनविधिः ॥ एवमपि  
 कारे प्रयोजकत्वे च योज्यं ॥ कार्यपूर्वकालत्वविधौ वास्त्वैव वाक्यनेहोपि ॥ अन्यथा  
 स्नानोत्तरमपि दर्शनमंगं स्यात् ॥ न द्वितीयः ॥ दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्या  
 नुवादे वाक्यनेहोपि ॥ न च हविराग्निवद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं ॥ आर्तिमा  
 त्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यान्तरपितत्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वं रंगचक्रं विशि  
 ष्टोद्देश्यत्वं ॥ बहुग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वेन काचित्कृतिः ॥ तस्मादर्शनवाक्या  
 नां ग्रस्तास्ते विषयत्वात् ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्तेः सदेव निमित्तं ॥ तेन मेघाद्योद्देश  
 धादेव स्नानादि न वत्येवैत्यलं वेदवाच्यैः संज्ञापेः ॥ ॥ इति ग्रहणं निमित्तं ॥  
 अथ समुद्रस्नानं ॥ ॥ आद्यलायनः ॥ समुद्रपर्वसु स्नायादमायां च विरो  
 तः ॥ पापैर्विमुच्यते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥ ननु नो मदिने स्नानं नि  
 वविवर्जयेत् ॥ नारते ॥ अथ नृसागरोत्सेवो न स्पृश्यो कश्चन ॥ अ



मंदवोरेडुसागरपर्वणिस्पृशेत्॥पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदो॥धुनातिपर्वणि  
 तैपलेःसरितांपतिः॥कदाचिदपिनेत्रात्रस्नानंकर्यादपर्वणि॥अस्यापवा  
 अत्रैवप्रजासरंबजे॥पर्वकालेचसंप्राप्तनदीनांचसमागमे॥सेडुबंधेतया  
 धौतीयेधन्येषुसंयुतः॥एवमादिषुसर्वेषुमेध्यान्येडुस्वकर्मणि॥तथा॥दि  
 त्रैविनापर्वहुरकर्मविनानरैः॥कशात्रेणापिदेवेशिनस्पृश्योमहोदधिगात  
 या॥नकालनियमःसेतोसमुद्रस्नानकर्मणि॥तद्विधिश्चतत्रैवापिप्यलादस  
 मुत्पन्नेत्येतेलोकनयंकरे॥पाषाणंतेमयादत्तमाहारायंप्रकल्पयामितिपाषाणं  
 ग्रहिण्या॥विश्वाचीचक्षुताचीचविश्वयोनिर्विशं पते॥सानिधंकरुमेदेवसाग  
 रेनवर्णात्तसि॥अग्रियोनि॥नमस्तेविश्वउपायनमोविलोअपांपते॥नमोजल  
 विरूपायनदीनांपतयेनमः॥समस्तजगदाधारशंखचक्रगदाधरा॥देवदेहिम  
 मानुजांतवतीर्थनिषेवणे॥त्रितत्वात्मकमीशानंनमोविलुमुमापति॥सानिधं  
 करुतदेवेशसागरेनवर्णात्तसि॥अग्रियोनिरनिजावदेहारेतोधारस्त  
 स्यनान्ति॥एतत्तत्क्रवन्पांडवसत्यवाक्यंततोवगाहेतपतिंनदीनामितिना

शिवः  
 ५१

निर्वाणसिंधु

रतो कर्मत्रान्पठित्वा विधिवत्स्नात्वा॥सर्वरत्रोदयवशीमान्सर्वरत्राकरोयतः॥  
 सर्वरत्रप्रधानत्वंगृहाणाध्वंमहोदधेइत्यर्घदत्वातर्पयेत्॥यथोक्तं पृथ्वीचं  
 द्रोदयेस्कांदो॥पिप्यलादेविकएवंचरुतांतंजीवकेश्वरो॥वसिष्ठंवामदेवं  
 चपाराशरमुमापतिं॥बो॥किंनारदंचैववाजिखिल्योस्तथैवच॥नलं  
 नीलंगवाहंचगवयंगंधमादनं॥जांबवंतंहन्मंतंसुग्रीवंचांगदंतथा॥मे  
 दंचद्विदंचैववृषर्नशरुतंतथा॥शमंचलक्ष्मणंचैवसीतांचैवयशस्वि  
 नी॥एतांस्तुतर्पयेद्विद्वज्जलमध्येविशेषतः॥आब्रह्मसंबपर्वंतंयत्किंचि  
 सचराचरा॥मयादत्तेनतोयेनत्वस्मिमेवाग्निगच्छत्विति॥ ॥इतिश्री  
 मीमांसकनट्टनारायणसूरिसुनुरामकृष्णनट्टात्मजदिनकरनट्टा  
 जकर्मलाकरनट्टनट्टोत्तरीयसिंधोप्रथमःपरिच्छेदः॥ ॥छं॥  
 ॥श्री॥ ॥शुभ्रंतवडु॥ ॥छं॥ ॥श्री॥ ॥छं॥मंगलमस्तु  
 ॥छं॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरक्ता॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥छं॥



